

БУРЯД ЛИТЕРАТУРА (V – XI КЛАССУУД)

ТАЙЛБАРИ БЭШЭГ

Буряад литературы программануудай байгуулга ба удха (V – XI классууд)
Буряад дунда нургуулида түрэлхи литература нуралсалай предмет
болгогдожо, үзэгдэжэ байдаг гээшэ.

Буряад литература үзэлгэ болбол имагтал түхэл янза дүрсөөр харуулдаг
дээрэнээ нурэгшадые арад зондоо үнэн сэхээр хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ тон ехэ удха
шанартай.

Нурэгшадта түрэлхи литература шудалан үзүүлхэдээ, буряад хэлэнэйнгээ
баялигтай гүнзэгыгөөр танилсуулха, найнаар хэлүүлдэг, уншуулдаг, бэшүүлдэг
болгохоһоо гадна, буряад арадайнгаа ажабайдал, түүхэ, заншал, зан абари үзэжэ
байгаа зохёолнууд дээрэ үндэхэлэн, найнаар ойлгуулха, ухаан сэдхэхэлдэнэ
шэнгээхэ, манай обществын ёһото эрхэтэн болгон хүмүүжүүлхэ гэхэн шухала
зорилгонууд табигдана

Багша хадаа хэшээл бүхэндөө буряад литературы хүмүүжүүлхы үүргэнүүдые
шударгыгаар бээлүүлхэ уялгатай.

Нуралсал-хүмүүжүүлгын зорилгонуудые бээлүүлгэдэ, үхибүүдэй наһанай арга
боломжо хараадаа абадаг дээрэнээ нургуулиин литературна курс эхин удаагаа
хоёр шата боложо хубаарна. Нэгэдэхэ шатада эхин классуудай нурэгшад уншажа,
хөөрэжэ нурана. Удаадахи шатада V-VII классуудай нурэгшад уншалга, хөөрэлгээ
үргэлжэлүүлнэ, мүн зохёол шэнжэлэн үзэлгын түрүүшын дүршэлтэй боложо
эхилнэ.

V-VII классуудай түрэлхи литературы программа тематическа гол ёһоной
үндэхэн дээрэ байгуулагдаба.. Эндэ арадай аман зохёолнууд, буряад литература
сооһоо удхын ба байгуулалтын талаар нурэгшадай ойлгосо, мэдэсэдэ
таарамжатай уран найханай зохёолнууд шэлэгдэн абтажа, тайлбарилан уншахаар,
шудалан үзэхөөр хараалагдаба. Эдэ зохёолнууд хадаа түүхын үе сагтай, арад
зоной үйлэ хэрэгтэй, түүхэтэй, түрүү хүнүүдэй дүрэтэй сэхэ холбоотой юм.

V-VII классай литературы курс нурэгшадые уран зохёол абьяастайгаар
уншаха дуратай, ходорхойгоор, тодо зүбөөр уншаха шадабариинь хүгжэхэ,
уншанан зохёолоо ухаандаа буйлуулан, удхыень зүбөөр элирүүлэн ойлгодог,
һонирхдог болгохоһоо гадна, нурэгшадай зохёол шудалан, шэнжэлэн үзэхэ эхин
дадалнуудые бүридүүлхэ, түрэлхи литература тухайгаа юрэнхы мэдэсэтэй болгохо
гэхэн зорилгонуудые табина. Мүн уншажа байһан зохёолойнгоо уран найханайнь,
хэлэнэйн онсо шэнжые ойлгохо, нурэгшадай дадал дүршэлые бүрилдүүлхэ,
хүгжөөхэ болоно.

Туд классуудта зохёолнуудые уншахадаа, арадай түүхэдэ, уран зохёолшын

зохёол соогоо харуулһан үе сагта, арад зоной ажал хүдэлмэрийн аша туһада, үйлэ хэрэгтэ, ёһо заншал, гуримда һурагшадай анхарал хандуулха, олониитын ажабайдал тухай ойлгосыень саашань үргэдхэхэ, мэдэсыень гүнзэгырүүлхэ, һурагшадай зан заншал, сэдхэл ухаа, бодол хүсэл зүбөөр, даамайгаар бүрилдүүлхэ, түрэл арадайнгаа хэлэдэг үндэһэн хэлые һайнаар шудалжа, хүнэй ойлгохоор, тодо һонороор хэлүүлжэ һургаха шухала. һурагшадые түрэхэн нютаг ороноо һайнаар мэдэхээрнь, дуратайгаар хүмүүжүүлхэ, ажабайдалай үзэгдэлнүүдэй, нютагайнгаа байгаалиин гоё һайхание зүбөөр сэгнэдэг хүн болгожо һургаха юм. Тэдэниие түрэхэн эхэ эсэгээ, аха зониие хүндэлхэ гэхэн арадай һайн һайхан заншалые хүндэлжэ баримталха дадалтай болгохо.

V–VII классуудта буряад литературы́н программа соо оруулагдаһан зохёолнууд бүхыдөө эхинһээ адаг хүрэтэр уншагдахаһаа гадна, шэлэгдэн абтаһан эпическэ зохёолой зарим хэһэгүүд уншагдахаар хараалагдана. Зохёолой удха тухай хөөрэлдөөн, эхин шатын шэнжэлэл хэжэ һуралга имагтал литературна текст дээрэ хүдэлэлгэһөө эхитэй. Тиимэ дээрэһээ эндэ һурагшадта хандан хэлэхэ багшын үгэдэ тусгаар эрилтэ табигдана.

Гоё һайхан найруулгатай, гүнзэгы удхатай, уран зохёолой хэлэнһээ, удхаһаа һабагшатай багшын үгэ, хөөрөө, һурагшадта ёһото жэшээ боложо үгэхэ ушартай. Багшын уран үгүүлэл, хөөрөөн һурагшадай хэлээ баяжуулжа, сэдхэлээ хүдэлгэжэ һурахада, болбосорходо, хүгжэхэдэ, уншаһан зохёолоо сэгнэжэ шадаха дүршэлыень бүрилдүүлхэдэ айхабтар ехэ удха шанартай.

Уран зохёолоор шэнжэлэл хэхэдээ, һурагшадай мэдэсэ, хэлэхэ, хөөрэхэ дүршэл хараадаа абан, олон янзын аргууд сооһоо уран зохёолой удха зүбөөр ойлгуулха тон таарамжатай аргуудые шэлэн хэрэглэхэ болоно. Уран зохёолой гол удха, байгуулга, хэлэ зүбөөр ойлгуулха, һурагшадай һанал бодол зүбөөр бүрилдүүлхэ, ухаалдюулжа һургаха хэрэгтэ шанар һайнтайгаар, зүбөөр эмхидхэгдэһэн литературна шэнжэлэл ехэ удха шанартай. Түрэлхи литературы́н ном соохи зохёолой текстнүүдэй удаа үгтэһэн “асуудал ба даабаринуудта” багша анхаралтайгаар хандажа, һурагшадые зүб харюу үгүүлжэ, шанар һайнтайгаар дүүргүүлжэ һургаха шухала. Гэбэшье ном соохи “асуудалнууд ба даабаринуудые” багша үзэмжөөр, таараха соонь хэрэглэхэ аргатай.

Программа соо шудалан үзэхэ ба уялгата уншаха зохёолнуудһаа гадна, һурагшадай заабол сээжэлдэхэ зохёолнуудай список үгтэнхэй. Шүлэг гү, али прозаическа зохёолһоо шэлэн абтаһан зарим хэһэгүүдые һурагшадай сээжэлдэхэдэ, тусгаар анхарал хандуулагдаха болоно. Шүлэг сээжэлдүүлжэ һургахын тулада багша бэлэдхэлэй хүдэлмэри һайса хэхэ ёһотой. Эндэ һурагшадые нэгэ нэгээрнь шүлэг хэлүүлхэ, мүн булэг бүлэгөөр гү, али хоороор уншалга эмхидхэжэ болоно.

Сээжэлдэхэ зохёолнуудай нэрэнүүдэй удаа классхаа гадуур хурагшадай уншаха зохёолнуудай список үгтэнхэй. хурагшадай гэртээ уншаһан зохёолнуудаар хэшээлэй үедэ хөөрэлдөө хэхын тулада программаар тусгаар саг номологдоно. Классхаа гадуур зохёолнуудые багшын хүтэлбэри доро хурагшад уншахадаа: 1) зохёол өөрөө (бээ даагаад) уншажа хурана; 2) уншаһан зохёолойngoо удхые хөөрөжэ хурана; 3) зохёолой удха өөрынхээрээ сэгнэжэ, шэнжэлжэ туршаха аргатай болоно.

Эдэ хүдэлмэри түрэлхи литература заалгын болоод хурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэ хүгжөөхэ зорилгонуудые бээлүүлхын түлөө хэгдэнэ.

Түрэлхи литература тухайгаа хурагшад ямар мэдэсэтэй, ойлгосотой болохо ёготой юм гэхэн эрилтэнүүд программа соо класс классаар үгтэнэн материалнуудай удаа тусгаар бэлдэгдэжэ үгтэбэ. Багша тэдэ эрилтэнүүдые бээлүүлхэ зэргэтэй.

Эдэ эрилтэнүүднээ гадна, түрэлхи литературын хэшээлдэ хурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэ хүгжөөлгөөр хэгдэхэ ажалай гол янзанууд үгтэбэ. Энэ ажал бээлүүлхын тулада класс бүхэндэ хэлэ хүгжөөлгөөр тусгаар саг хараалагдана.

Буряад литературын VIII-IX классуудай программа литературно-удаа дараалһан гол ёһоор табигдана. Туд программа V – VII классуудай түрэлхи литературын программада түшэглэн, саашань үргэлжэлүүлнэ, тиихэдээ хургуулида литература үзэлгын шэнэ шата боложо үгэнэ.

Эндэ түрэлхи литератураар урдахи классуудта хурагшадай олоһон мэдэсэ, дүршэл, шадабари үргэдхэгдэхэ, гүнзэгырүүлэгдэхэ, саашадаа X – XI классуудта буряад литература шудалхаар нарин бэлэдхэлтэй болохо юм. Тиихэдээ VIII–IX классуудта хурагшадай үзэл бодол хүгжөөхэ, хүмүүжэлын нарижуулха, буряад литературада, уран уншалгада дурлалын хурсадхаха, тэдэнэй уранаар уншаха, уншаһанаа хөөрөжэ үгэхэ, зохёол шүүлбэрилхэ, ханал бодолоо дүүрэнээр, гуримтайгаар хэлэхэ, урданай ба мүнөө үеын арадай ажабайдалтай, ажал хүдэлмэритэй нягтаар холбон харуулха, баримталха, зохёолнууд соо зураглагдаһан дүрэнүүд дээрэ хүнэй ханал бодол, эрмэлзэл зориг, зан заншал тухай бодомжолхо, согсолхо, уранаар хөөрэхэ, бэшэхэ дүршэл шадабариень бүри ехээр хүгжөөхэ, нарижуулха зорилгонууд табигдана.

VIII–IX классуудай буряад литературын программа соо арадай аман зохёолһоо, уран зохёолшодой зохёолнуудһаа эхилээд, литературно-удаа дараалһан гол ёһо баримталан, мэдээжэ зохёолшодой эрхим хайн зохёолнууд, зохёолнуудһаа хэхэгүүд тус классуудай хурагшадай наһанда, ойлгосо мэдэсэдэ тааруулагдан шэлэгдэн абтажа оруулагдаба.

Тус классуудта табигдаһан зорилгонуудые хүсэдөөр бээлүүлхын тула литература заалгада хэрэглэгдэдэг арга онолнуудые зохёохы шанартайгаар

нарижуулан найжаруулха, хуралсалай гол түхэл (формо) болохо хэшээлэй хажуугаар лекци, семинар, хөөрэлдөөнүүдые, практикум, консультац г. м. хэрэглэлсэхэ байна.

Хэшээлдэ багшын оролто үгын удха шанарта ехэ анхарал хандуулха хэрэгтэй. Багшын үнэншэмэ һонин уран хөөрөөн һурагшадай сэдхэл хүдэлгэнэ, аман ба уран зохёол зүбөөр сэгнэжэ һурахадань туһална, тэдэндэ литературна уран хөөрөөнэй жэшээ боложо үгэнэ.

Үгын искусствын уран найханһаа үндэхэлһэн программа соо ороһон зохёолнуудые уранаар уншажа, сэдхэлээ доһолгон удхыень ойлгожо, һурагшад ухаагаа баяжуулха байна. Эндэ зохёолой текст дээрэ хүдэлхэдөө, уншаһанаа хөөрэхэ, текст шэнжэлэл хэхэ, зохёолой удхаар һанамжануудаа хэлэхэ г.м. хүдэлмэридэ тусгаар анхарал хандуулагдаха юм.

Һурагшадай бэлэдхэл, ойлгосо, мэдэсэ хараадаа абажа, зохёолой текст шэнжэлхэдэ, үрэ дүн һайтай, таараха арга онолнуудые хэрэглэхэ шухала. Тиихэдэ һурагшад үзэжэ байһан зохёолой удхаар бодомжолхо, гол удхыень гүнзэги ойлгожо абаха юм.

Туд классуудай программа соо согсолон үзэгдэхэ материалнууд — арадай аман зохёол ба тэрэнэй жанрнууд, үльгэрнүүд ба үльгэршэд, мүнөө үеын хэдэн уран зохёолшодой зохёолнууд — ороһон байна. Эндэ лекционно арга, хөөрэлдөөнүүдые хэрэглэхэдэ таарамжатай. Тиихэдэ уран зохёолшын зохёол үзэхэдөө, класһаа гадуур уншагдаха туд зохёолшын гү, али үзэгдэжэ байһан зохёолой темэдэ дүтэрхы бэшэ зохёолнуудые хэрэглэн, семинарай шэнжэтэй хэшээлнүүдые үнгэргэжэ болоно.

Мүн энэ классуудта литературна теорёор, һурагшадай мэдэсэ үргэдхэгдэхөөр, гүнзэгиүүлэгдэхээр, тэдэндэ шэнэ мэдэсэ үгэхөөр хараалагдана. Литературна теориин ойлгосо, мэдэсэнүүдые үзэжэ байһан ба үзэхэн зохёолнуудай жэшээ дээрэ харуулбал, һурагшадта ойлгосотой байха.

VIII–IX классуудай программын ёһоор буряад литература үзэжэ дүүргээд байхадаа, һурагшад арадай аман зохёолой бии болоһон, хүгжэхэн, түрүүшын уран зохёолшодой зохёолнуудһаа эхилээд, мүнөө үеын уран зохёолшодой зохёолнууд тухай гүнзэги мэдэсэтэй болоһон байха ёһотой. Тиихэдээ арадай аман зохёолой ба литературна зохёолнуудай жанрнууд тухай, уран зохёолой байгуулга, сюжет, темэ, удха, онсо уран аргууд, хэлэн г. м. тухай мэдэсээ үргэдхэхэн, зохёолой текст уншаха, хөөрэхэ, шэнжэлхэ, өөрынгөө һанамжа, бодол дамжуулха дүршэл шадабарияа найжаруулһан, нарижуулһан байха болоно. Тиигэжэ һурагшад, саашадаа X–XI классуудта буряад литература амжалтатайгаар шудалха бэлэдхэлтэй болоһон байха юм.

X–XI классуудай программа буряад литературын хүгжэлтын түүхэ үзэхөөр

табигдаба.

Туд классуудта ниитэ зоной түрүү үзэл бодолтой литературынын нягта холбоотой байдагы, арадай ажабайдалда литературынын ямар үүргэтэй байһыг хурагшадта ойлгуулжа үгэхэ юм. Тиин тэдэниие гоё найханиие ойлгохо талаһаа талаһаа хүгжэнги уншагша болгохо, зохёолнуудай уран найханиие гүнзэгыгөөр ойлгохо, гоё найханиие ойлгохо талаһаань зүбөөр сэгнэхэ хүнүүдые хүгжөөхэ зорилготой юм.

Литература аха классуудта заахадаа, бүхы хүн түрэлтэнэй түүхын бодото ушарнуудай хоорондохи холбоондо, асуудалнуудта, илангаяа сэдхэл бодолой удхатай асуудалнуудыг тобойлгон илгажа, хурагшадай анхарал хандуулха байна. Эдэ зорилго, асуудалнуудыг зохёол соогоо уран зохёолшод табижа шийдхэхэдээ, түүхын бодото байдалда үндэһэлнэ гэжэ ойлгуулха. Тиихэдэ урданай сагыг харуулһан зохёолнуудай удха мүнөө сагай асуудалнуудта дүтэ болоно, хурагшадай ухаан сэдхэл хүмүүжэнэ.

X– XI классуудай литературынын курс монографическа ба обзорно темэнүүдые үзэхөөр хараална. Тиимэһээ хурагшад буряадайнгаа элитэ уран зохёолнуудтай танилсаха аргатай, тэдэнэй литературынын хүгжэлтэдэ ямар нуури зээлдэг, ямар онсо удха, шанар оруулһыг ойлгожо абана.

Программа соо оруулагдаһан зохёолнууд булта хурагшадаар уншагдаха, удаань шэнжэлэгдэхэ зэргэтэй. Тэрэ тоодо уран зохёолшын ажал ябуулга, зохёохы зам, тэрэнэй Эхэ орондоо үнэн сэхэ, бээе үгэнги, үндэр мэдэрэлтэй байһаниинь зохёолойнь текст шудалан, зүб мурөөр бодомжолходо, удхыень ойлгоходо туһалха юм.

Уран зохёолнуудыг шэнжэлхэдээ, хурагшад буряад литературынын баялигтай, түрэл арадайнгаа сэдхэл ухаанай хүгжэлтэтэй, литературынын хүгжэлтын ёһо гуримтай, түхэлнүүдтэй (формонуудтай) танилсана, литературна теорёор мэдэсэнэ үргэдэнэ, зохёолнуудай удха гүнзэгыгөөр ойлгожо абана, гоё найханиие ойлгохо талаар хүмүүжэнэ.

Литературын теориин ойлгосонуудыг хурагшад V-VII классуудта шудалжа эхилээд, VIII-IX классуудта үргэлжэлүүлнэ, хүгжөөнэ, X-XI классуудта бүри орёо ойлгосонуудтай танилсана. Эндэ литературна түхэл, литературна шэглэл, арабта ёһо бодото байдалада үндэһэлхэ гэхэн литературынын гол уран аргатай танилсажа шудална. Литературна ойлгосонуудыг удаа дараалан, шата шатаарнь, хоорондонь холбоотойгоор хурагшадай ухаанда бүрилдүүлхэ юм.

Хурагшадай литературна хүгжэлтын курсда класчаа гадуур уншалга ороно. Класчаа гадуур уншаха зохёолнуудай список үгтэбэ, уншаһан зохёолнуудаар хөөрэлдэхэ тусхай саг программаар хараалагданхай.

Хэшээлнүүдтэ ба хэшээлһээ гадуурхи хүдэлмэридэ “Байгал” журналда,

“Буряад үнэн” газетэдэ гаража байгаа ниитэ зоной ханалай талааа найшаагдахан мүнөөнэй уран зохёолнууд, публицистикэ үргэнөөр хэрэглэгдэхэ байна. Тиихэдээ мүнөө сагай литературын шухала асуудалнуудтай танилсуулха, литературна зохёолнуудые хэрэглүүлжэ, хурагшадые хонирхуулдаг, ажабайдалай асуудалнуудаар харюу олгуулжа хургаха юм. Эндэ хурагшадай хүмүүжэлдэ тухатай арадай ажал харуулхан зохёолнуудта онсо анхарал хандуулха байна.

Гэрэй даабари соо уран зохёолой текст уншалга болон зохёолоор хэхэ бусад ондоо хүдэлмэри хараалагдана. Класс бүхэнэй программада хурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөхэ хүдэлмэри үгтэнэ. Эдэ хүдэлмэри зохёол үзэлгэтэй нягта холбоотой байжа, хурагшадай ухаалдин бодомжолхо, уранаар ба удха зохилдоотойгоор бодомжолхо шадабариинь хүгжөөхэ, гоё найхание ойлгохо мэдэрэлынэ нарижуулха, уран зохёолнуудые шэнжэлхэ, сэгнэхэ шадабаритай болгохо юм.

Зарим хүдэлмэри жэл бүри үнгэргэгдэжэ байдагшье наа, класчаа класста хуралсалай зорилгоһоо, үзэгдэхэ материалай онсо янзааа, хурагшадай бэлэдхэлһээ боложо орёо, нарин болгогдожо байха юм.

Аман гү, али бэшэмэл хүдэлмэрийн урда тээ заатагүй бэлэдхэлэй хургалгын хүдэлмэри үнгэргэхэ хэрэгтэй. Эндэ буряад хэлэ үзэлгэдэ бүрилдүүлэгдэһэн хурагшадай мэдэсэ, шадабари ба дадалгада багша түшэглэхэ байна. Мүн литератураар үнгэргэгдэдэг аман ба бэшэмэл хүдэлмэри заабол үзэжэ байһан уран зохёолнуудтай холбоотой байха юм. хурагшадай хэлэлгын болбосоролые дээшлүүлхын тула олон янзын хүдэлмэри, тэрэ тоодо диалогическа ба монологическа хэлэлгэ хэрэглэхэ шухала.

Литератураар хурагшадай мэдэсэдэ табигдадаг гол эрилтэнүүд класс классаар үгтэбэ. Эдэ эрилтэнүүдэй ёһоор хурагшад монографическаар үзэгдэдэг зохёолнуудай удха, өөрсэ онсо уран найханиеинь мэдэхэ, литературын теориин ойлгосонуудые ашаглажа шадаха, сээжэлдэхээр дурадхагдаһан текстнүүдые сээжээр мэдэхэ зэргэтэй.

Класс бүхэнэй программын һүүлдэ хурагшадай мэдэсэ сэгнэхэ, шэнжэлхэ шадабари ба хэлэлгыень шалгаха эрилтэнүүд нэрлэгдэнэ. Энэ хадаа литература заалгыё бодото шэглэлтэй болгоно, хургуулийн урда табигдаһан шэнэдхэн хубилалгын шухала зорилгонуудай ёһоор үгтэнэ.

Литератураар хургалгын, хүмүүжүүлгын зорилгонуудые бэлүүлэлгэ нэн түрүүн багшын оролдолгоһоо, бэлэдхэлһээ, мэргэжэлэй шадабаринаа, үргэн гүнзэгы мэдэсэһээ, соёлһоо дулдыдаха. Туд программа багшада зохёохы шанартайгаар эдэбхи үүсхэлтэйгээр хүдэлхэ ехэ арга боломжо үгэнэ. Тиимэһээ багша хурагшадаа аман ба уран зохёолдо дурлуулан, сэдхэл бодолой ба гоё найхание ойлгохын талаар хүгжөөхэ, эдэбхитэй болгон хүмүүжүүлхэ аргатай.

Литературын хэшээлнүүд класчаа гадуур үнгэргэгдэдэг литературна кружогой хэшээлнүүдтэй, литературна үгэ буляалдаата хөөрэлдөөн, үдэшэ болон утренигуудтай, орон нютагаараа литературна аяншалгатай нягта холбоотойгоор үнгэргэгдэхэ юм.

Туд программада хабсаргалтанууд үгтэбэ:

1-дэхи хабсаргалта: класчаа гадуур нурагшадай уншаха зохёолнууд.

2-дохи хабсаргалта: нурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгээр, бэшэмэл хүдэлмэри үнгэргэлгөөр, тетрадь шалгалгаар нэгэдэмэл эрилтэнүүд.

3-дахи хабсаргалта: литератураар нурагшадай мэдэсэ, шадабари, дүршэл сэгнэхэ хэмжээнүүд.

V класс (68 час)

Буряад литература тухай оролто хөөрэлдөөн (1 час). Түрэлхи литература тухай юрэнхы ойлгосо. Буряад литература шэнжэлэн үзэхэ зорилго. Эхин классуудта нурагшадай уншанан уран зохёолнуудһаа жэшээнүүд.

V класста үзэгдэхэ “Түрэлхи литература” гэжэ номтой танилсалга.

ЭХЭ ОРОН

Х. Намсараев. **Шубуунай аян** (1 час). Поэдэй туд шүлэг соогоо намарай ерэһые харуулһаниинь.

Шубуудай түрэнэн нютагтаа дуратай байһан тухай авторай тэмдэглэһэниинь.

Энэ зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

Б. Абидуев. **Алтан далай** (2 час). “Алтан далай” гэжэ шүлэг соо намарай таряанай түхэл янзые уранаар зураглан харуулһан үгэнүүдэй удха шанар. Таряа хуряалгын яажа үнгэргэгдэдэг тухай уран зохёолшын хэлэһэниинь. Эпитет, метафора тухай ойлгосо.

Ч.-Р. Намжилов. **Нангин баялиг** (1 час). Хүн бүхэнэй түрэлхи хэлээ сэдхэлдээ дүтөөр үзэхэ байһан тухай поэдэй туд шүлэг соогоо харуулһаниинь.

Энэ зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

АРАДАЙ ОНТОХОНУУД

Арадай аман зохёолнууд тухай юрэнхы ойлгосо.

Сэсэн хүүхэн (3 час). Онтохон соо хабаадалсагша нюурнууд, тэдэнэй абари зан ба хэнэн хэрэгүүд. Үгытэй хүүхэнэй хаанай уймар тэнэг хүбүүнһээ ухаатай сэсэн байһаниие харуулалга. Тэрэнэй арад зоноо хариин дайсадай дарлалтаһаа абаралга. Онтохоной гол удха шанар.

Тоти шубуун. (2 час). Хаанай хэрээгы сэдхэлтэй эрхэ басаганай амитадые хайрладаггүй байһыень онтохон соо харуулалга.

Тоти шубуунай ухаатай байһан ушарһаа бээе аршалжа, дайсадаа

хэлээхэниинь.

Онтохон соо байгаали болон амиадые хамгаалха тухай хэлэгдэхэниинь.

Үнэгэн шоно хоёр (1 час). Онтохон соохи үнэгэнэй гаргаһан мэхэ.

Туд зохёолой уран найханай шэнжэ шанар.

ЛИТЕРАТУРНА ОНТОХОНУУД

Б. Д. Абидуев. **Тэхэ бабанын түүхэ** (3 час). Литературна онтохонуудай онсо шэнжэ тухай.

Б. Д. Абидуевай “Тэхэ бабанын түүхэ” гэжэ арадай аман зохёолой аялгаар бэшэһэн онтохоной удха, геройнуудайнь образууд.

Эшэгэн тэхын абари зан, ханаамгай ухаан, эрэлхэг зориг, хэрэг ябадал. Тэрэнэй өөрөөнь үлүү ехэ хүсэтэй аад, уймар тэнэг, аймхай тулюур амиадые булһаниинь.

Ш. Нимбуев. **Тархайн хүбүүн Зархай** (2 час). Туд онтохоной гол герой һүбэлгэн ухаатай Зархайн үгынгөө бэрхээр Харлай хааниие торгоожо, арбан аяга алтыень абаад, үгытэй зондо хубаажа үгэхэниинь.

Таабаринууд (2 час). Таабаринууд тухай тобшо ойлгосо. Таабаринууд соо арад зоной сэсэн ухаанай, нарин ажаглалгын ба зохёохы бодолой харуулагдаһан ушар. Таабаринуудай уран найруулгань, онсо шэнжэ шанарынь.

Хүнүүд, бэеын хубинууд, ажал хүдэлмэри, байгаалиин үзэгдэлнүүд, элдэб амиада ба бусад юмэнүүд тухай зохёогдоһон таабаринуудтай танилсалга. Тэдэнэй шэлжэмэл удхые тайлбарилга.

УРДАНАЙ БАЙДАЛНАА

Х. Намсараев, **Үри нэхэбэри** (3 час). “Үри нэхэбэри” гэжэ рассказ соо урда сагта баян үгытэй хоёрой хоорондохы харилсаа харуулһаниинь.

Нютагай баян Үлэгшэнэй Цэрэнэй хэрээгы шэрүүн аяг ааша.

Бүнжэд хүгшэнэй арюун найхан сэдхэл.

Цэбүүдэйн сэсэн бодол, шэн зориг.

Рассказ болон диалог тухай ойлгосо.

Х. Намсараев. **Тахуунай** (2 час). Урданай сагта зарим үхибүүдэй зол жаргалгүй зобожо ябахые зохёол соо уранаар харуулалга.

Мүнөө сагай хүүгэдэй байдал, нуралсал тухай ямар анхаралай хандуулагдадаг тухай хөөрэлдөө хэхэ.

Ж. Балданжабон. **Бүргэд** (туужаһаа хэхэгүүд) (5 час). Аригуун Бүүбэй — зоной түлөөлэгшэ.

Сандан ноёной Аригуун Бүүбэе харшалалга.

Баян Бимба үгытэй Эшэгээдэй хоёрой зүрилдөөн. Аригуун Бүүбэйн Сандан ноёниие торгоһониинь. Зэргэсүүлгэ болон зохёолнуудай геройнуудай характеристикэ тухай ойлгосо.

ШЭНЭ САГАЙ ШЭНЖЭ

Ц. Шагжин. **Верка** (5 час). Рассказ соо граждан дайнай үе харуулhaniинь, үхибүүдэй хоорондох харилсаан. Бадма, Жамса, Верка, Цэбээн дүрбэнэй хани нүхэд болоһон шалтагаан, хэһэн хэрэг үйлэнүүд. Верка басаганай эрэлхэг ябадал.

Б. Базарон. **Зүгы** (2 час). Уран зохёолшо тухай тобшо мэдээн.

Басниин геройнуудай образууд.

Туд зохёол соо ажабайдалай зүрилдөө харуулhaniинь.

Ж. Тумунов. **Арад зомни, тэмсэлдэ бодыш!** (1 час). Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай эхилхэдэ, аба эжыдээ, арад зондоо уран зохёолшын хандажа хэлэһэн үгэнүүдэй удха. Шүлэгэй найруулгада хэрэглэгдэһэн уран аргууд.

Б. Шойдоков. **Тагнуулшадый баатаршалга**. (3 час). Б. Шойдовой “Дархан соло” гэжэ повесть тухай тобшо мэдээн. Днепр мүрэнэй саада эрьеын шугы соо хоргодоод байһан фашистнуудай дундаһаа нэгыень амидыгаар барижа асарһан Совет Армиин тагнуулшадый баатаршалга. Тэдэнтэй хамта ябаһан буряад хүбүүн Бата Дамчеевэй дүрэ. Тэрэнэй һонор ухаатай, эрэлхэг зоригтой, Эхэ орондоо дуратай байһаниинь.

Д. Жалсараев, **Минии уялга** (1 час). Түрэл орон түрэнэн эхэ хоёрой ашаар бүхы хүнүүдэй урган хүмүүжэдэг тухай туд шүлэг соо харуулагдаһаниинь.

Хүн бүхэнэй яажа түрэл оронойнгоо, түрэнэн эхынгээ ашыень харюулха тухай авторай һанамжа.

Энэ зохёолой уран һайханай шэнжэ.

Г. Чимитов. **Эрэ тахья** (1 час). Тус басни соо эрэ тахягай хатуу дошхон абари зангын, хүрхэй дорюун аашаниинь, түрэнэн эхэдээ дээрэлхэһэниинь.

Эхын голхорол, гомдол, шаналал, эндүүрэл.

Аба эжынгээ ашыень харюулдаггүй хүнүүдые шоо үзэлгэ.

Басни тухай ойлгосо.

Ц. Номтоев. **Хилээмэн** (3 час). Үхибүүдтэ һургаал болгон, яагаад хилээмэнэй бии болодог тухай авторай эли тодоор харуулhaniинь. Хилээмэндэ хайша хэрэгээр хандаһанайнь түлөө ашадаа Үлзытэ үбгэнэй дураа гуталга. Жалсарайн алдуугаа ойлгожо, хилээмэ сэгнэжэ, хүндэлжэ һуралга.

НЮТАГАЙМ ШАРАЙ

Ч. Цыдендамбаев. **Тарбагатайда** (1 час). “Тарбагатайда” гэжэ шүлэг соо хабарай сагта амитадай ажамидаралайнь ба арад зоной ажал хүдэлмэрийн уран гоёор зураглагдан харуулагдаһаниинь. Туд шүлэгэй байгуулгада хэрэглэгдэһэн аллитераци ба рифмэ.

Д. Улзытуев. **Хайранга** (1 час). Поэдэй түрэл нютагайнгаа байгааалиин үзэсхэлэн һайхание магтан түүрээлгэ, хүн байгааи хоёрой нягта холбоо харуулhaniинь.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 45 час;
хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ — 15 час;
классһаа гадуур уншалгаар хөөрэлдэлгэдэ — 8 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Б. Абидуев. Алтан далай.
2. Таабаринууд (багшын үзэмжөөр).
3. Д. Жалсараев. “Минии уялга”.
4. Г. Чимитов. “Эрэ тахья”.
5. Ч. Цыдендамбаев. “Тарбагатайда”.
6. Д. Улзытуев. “Эхэ орон” (хэһэг, багшын үзэмжөөр).

V КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН ХЭШЭЭЛДЭ НУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭ ХҮГЖӨӨЛГӨӨР ХЭГДЭХЭ АЖАЛАЙ ГОЛ ЯНЗАНУУД

Уран зохёолой, түрэлхи литературы ном соо оруулагдаһан зохёолой хэһэгүүдые тодорхойгоор уншалга.

Уран зохёолһоо сээжэлдэһэн хэһэгүүдые, шүлэгүүдые тодо һонороор, уранаар хэлэлгэ.

Рассказуудые, ехэ прозаическа зохёолой хэһэгүүдые удхадань дүтэрхыгөөр, тобшоор, шэнжэлэн хөөрэхэһөө гадна, бэшэг дээрэ тэрэнээ найруулан бэшэлгэ. Тиихэдээ байгааһин үзэгдэл, геройн түхэл шарай, гэр соохи байдал г.м. зураглан хөөрэлгэ ба бэшэлгэ.

Үзэһэн, уншаһан зохёолой удхаар ойлгоһоноо, мэдэхэ болоһон юумээ өөрынгөө үгөөр хөөрэлгэ, зохёолго бэшэлгэ, табигдаһан асуудалда дүүрэн харюу хэлэлгэ, мүн баһа бэшэмэл харюу бэлдэлгэ, литературна герой тухай рассказ зохёожо хөөрэлгэ, тэрэнээ зохёон бэшэлгэ.

Түрэлхи литературы ном соо ороһон багашаг зохёолой текстын удхаар түсэб табилга.

Хараһан, үзэһэн, дуулаһан, мэдэхэ болоһон юумээ уранаар зураглан хөөрэлгэ, рассказ зохёожо туршалга, удхатай онтохоной, рассказай болоод зарим басниин удхаар инсценировка бэшэлгэ.

Уншаһан һонин зохёол, уран зураг, хараһан кино, теле-дамжуулга тухай һанамжаяа хөөрэлгэ. **Буряад хэлэнэй хэшээлдэ үргэлжэлүүлэгдэхэ**

зүйлнүүд

Юрэ хөөрэлгэ, зураглал, һанаһанаа хөөрэлгэ үргэлжэлүүлгэ. Юрын түсэб. Хэлэнэй найруулга һайжаруулалга. Уран зохёолой, хөөрэлдөөнэй, эрдэм ухаанай найруулга. Элдэб юумэ зураглаһан юрэ хөөрэхэн текст удхадань дүтэрхыгөөр хөөрэлгэ, бэшэлгэ. Зураглаһан, юрэ хөөрэхэн, һанамжалһан маягтай зохёолго

бэшэлгэ.

V классай түрэлхи литературын хэшээлдэ нурагшадай мэдэсэ, шадабариде табигдаха гол эрилтэнүүд

нурагшад иимэ юумэнүүдые мэдэхэ ёһотой:

- Үзэхэн зохёолойнгоо автор тухай, номой нэрые;
- Үзэхэн зохёолойнгоо гол үйлэнүүдые (сюжет), геройнууд, тэдэнэй хоорондох хани харилсаан тухай;
- портрет, пейзаж, эпитет, метафора тухай, тэдэнэй онсо янзинуудые;
- программаар хараалагдаһан сээжэлдэхэ ёһотой зохёолой хэнэгүүдые, шүлэгүүдые.

нурагшад иимэ юумэ хэжэ шадаха ёһотой:

I

- уран зохёолшын зохёол соогоо бэшэхэн уран зураглалые хөөрэжэ;
- үзэжэ байһан зохёолой гол шухала үйлэнүүдые бусад олон юрын үйлэнүүдһээ илгажа;
- зохёол соохи үйлэнүүдэй болоһон шалтагании, сагы, тэрэнэй хойшолонгы элирүүлжэ;
- үзэжэ байһан зохёолой хэлэнэй уран аргуудые, байгаалин зураглалуудые текст сооһоо илгажа;
- зохёолой геройдо өөрын хэнэн хэрэг, үйлэ, хэлэхэн һанал бодолын баримталан, характеристикэ үгэжэ;

II

- уран зохёол болон хрестомати соохи текст зүбөөр, тодорхойгоор уншажа;
- сээжэлдэхэн зохёолоо тодоор, уранаар уншажа;
- багашаг эпическэ зохёол болоод ехэ зохёолой хэнэгүүдые тобшоор, удхадань дүтэрхыгөөр, түүбэрилэн найруулан бэшэжэ;
- зохёолой герой тухай хөөрэжэ;
- багахан эпическэ зохёолой удхаар түсэб табижа;
- өөрынгөө дураар уншаһан зохёол тухайгаа һанамжая, ойлгоһоноо өөрынхээрээ хөөрэжэ;
- уран зураашадай гоё һайхан зураг тухай ойлгоһоноо, һанамжая хэлэжэ.

III

- “Түрэлхи литература” болоод уншаһан ном соохи тайлбари үгэдэг оньһо хэрэглэжэ.

VI класс (68 час)

АРАДУУДАЙ ХАНИ БАРИСААН

С. Ангабаев. **Минии нүхэд олон юм даа** (1 час). Поэдэй туд шүлэг соогоо арадуудай хани барисаае харуулhaniинь.

Энэ зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

Ч. Цыдендамбаев. **Талын аадар** (2 час). Тус рассказай темэ ба гол удхань. Урда сагһаа хойшо мүнөө үе хүрэтэр ород ба буряад арадуудай хоорондох нүхэсэлэй улам бэхижэһэниинь.

В. Петонов. **Минии Росси** (1 час). Поэдэй энэ шүлэг соогоо агуу Россин арад зоной дэлгэр найхан сэдхэлые магтан дуулалга.

Туд зохёолой уран найруулгын шэнжэ шанар.

Амиды болгожо харуулхы тухай ойлгосо.

ОНЬНОН, ХОШОН ҮГЭНҮҮД БА ҮЛЬГЭРНҮҮД

Онһон үгэнүүд (2 час). Онһон үгэнүүд — арадай сэсэн мэргэниие харуулһан тобшо найруулганууд гэһэн ойлгосо. Онһон үгэнүүдэй бии бололго ба дэлгэрэлгэ. Тэдэнэй зүб нургаал заабари үгэһэн, найн жэшээ харуулһан удха шанар.

Темынгээ талаар арад зоной абари занда, эрдэм ухаанда, ажал хүдэлмэридэ зорюулагдаһан онһон үгэнүүд. Онһон үгэнүүдэй найруулгын ба хэлэнэй онсо шэнжэнүүд.

Онһон үгэнүүдэй сэхэ ба далда удхатайгаар ойлгохоор зохёогдоһониинь.

Хошон үгэнүүд (1 час). Хошон үгэнүүд — арадай дундаһаа гараһан уран хурса найруулга гэһэн мэдэсэ. Тэдэнэй ажабайдалда ушарһан элдэб үзэгдэлнүүдэй найн гү, али муу талые элирүүлжэ, сэгнэлтэ үгэһэн удхань.

Найшааһан ба муушалһан удхатай хошон үгэнүүд.

Хошон ба онһон үгэнүүдэй илгаа.

Аламжа Мэргэн (8 час). Нэгэ бүлэг. Аламжа Мэргэн хүбүүн Агуу Гоохон дүүхэй хоёрой түрэхэн гараһан тухай. Тэдэнэй бага наһандаа үншэрэлгэ.

Хоёрдохи бүлэг. Хоёр Зутан абганар тухай. Тэдэниие Аламжа Мэргэн Агуу Гоохон хоёрой угталга.

Дүрбэдэхи бүлэг. Аламжа Мэргэнэй Ягша Хара абгайтай тулалдажа, илалта туйлаад, зобоһон, тулиһан хүнүүдые сүлөөлһэниинь.

Аламжа Мэргэнэй арюун найхан сэдхэл, шэн зориг, хүсэ шадал. Тэрэнэй нариихан шарга мориной дүүргэһэн үүргэнүүд.

Үльгэр соохи фантастическа найруулгануудай удха шанар.

ШЭНЭ САГАЙ ШЭНЖЭ

Ц. Дамдинжапов. **Юрын буряад эхэ** (4 час). Энэ рассказ соо Цыренова Бүмбүү Базаровнагай намтарай зураглагдаһаниинь.

Бүмбүү Базаровнагай хөөрөөн соо буряад арадай урданай ба мүнөөнэй байдалай харуулагдаһаниинь.

Л. Тапхаев. **Фермын үхибүүд** (1 час). Поэдэй туд шүлэг соогоо хүдөө нютагай үхибүүдэй ажабайдал харуулһаниинь.

Авторай үхибүүдые ажалда дуратайгаар хүмүүжүүлхэ тухай хэлэһэниинь.

Шүлэгэй уран найруулгын шэнжэ.

Ц-Б. Бадмаев. **Будамшуугай орон нютагаар Серёжын аяншалга** (6 час). Туд зохёол соо буряад арадай хайн хайхан ёһо гуримуудай, хүндэмүүшэ заншалнуудай зураглагдаһаниинь.

Авторай арадуудай хани барисаае харуулһаниинь.

Г. Чимитов. **Табан хурган** (1 час). Табан хурганай түрүүн арсалдаад, һүүлдэ эблэрхэн тухайнь. Шүлэгэй удха тайлбарилга. Энэ зохёолой ёгто маягтайгаар бэшэгдэһэниинь.

Ч. Цыдендамбаев. **Шэнэ байшан** (3 час). Рассказай удха. Зохёол соо арад зоной мүнөө үеын хүгжэлтэ, ажаһуудалайнь улам бүри хайжаржа байһые харуулһаниинь. Шэнэ гэр барилга хамтын ажалай, дүршэл шадабариин үрэ мүн. Балдан Санхировай, Нанзад, Ойдоб баабайнарай мэргэжэл, шадабари.

Рассказай уран арганууд, хэлэн.

ҮЛЗЫТЭ НЮТАГАЙМ БАЙГААЛИ

Б. Абидуев. **Сонхоор малайһан һара** (1 час). Шүлэг соо байгаалиин амгалан хайхан байдалай үнэншэмэ гоёор зураглагдаһаниинь.

Авторай сэдхэлэйнгээ мэдэрэлнүүдые поэзиин уран найруулгануудай аргаар харуулһаниинь, байгаалие зураглаһан уянгата шүлэг.

Б. Батоев. **Хээрын нүхэнэй нюуса** (4 час). Повестиин гол геройнууд Баатар Дугар хоёрой Хээрын нүхэндэ ошожо, нюусыень мэдэһэниинь.

Тэдэнэй уршагта ябадалнууд, дүрэнүүд.

Туд зохёолой удха шанар.

Д.Д. Дамдинов. **Сэлэнгэ** (1 час). Энэ шүлэг соогоо авторай Сэлэнгэ мүрэниие уран гоёор магтажа бэшэһэниинь.

Шүлэг соохи эпитедүүд, амиды болгожо харуулһаниинь.

Лирикэ тухай ойлгосо.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 36 час;

хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ — 24 час;

классһаа гадуур уншалгаар хөөрэлгэдэ — 8 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Д. Улзытуев. Буряад хэлэн.
2. Онъон үгэнүүд (багшын үзэмжөөр).
3. “Аламжа Мэргэн” (үлгэрлөө хэлэг, багшын үзэмжөөр).
4. Г. Чимитов. Табан хурган.
5. Б. Абидуев. Сонхоор малайхан нара
6. Д. Улзытуев. Хайранга.

VI КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН ХЭШЭЭЛДЭ НУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭ ХҮГЖӨӨЛГӨӨР ХЭГДЭХЭ АЖАЛАЙ ГОЛ ЯНЗАНУУД

Уран зохёолой болоод нурагшадай уншаха хрестомати соо оруулагдаһан зохёолой хэлэгүүдые ходорхойгоор, түргөөр уншалга.

Уран зохёолһоо хэлэгүүдые, сээжэлдэһэн зохёолнуудаа тодо һонороор, уранаар уншалга.

Рассказуудые, ехэ прозаическа зохёолой хэлэгүүдые удхадань дүтэрхыгөөр, тобшоор болоод түүбэрилэн хөөрэхэһөө гадна, тэрэнээ найруулан бэшэлгэ (изложени). Тиихэдээ байгаалиин үзэгдэл, геройн түхэл шарай, гэр соохи байдал гэхэ мэтые зураглан хөөрэлгэ, бэшэлгэ.

Үзэһэн зохёолой удхаар ойлгоһоноо, мэдэхэ болоһон юумээе өөрынгөө үгөөр хөөрэлгэ, зохёолго (сочинени) бэшэлгэ, багшын гү, али ном сооһоо үгтэһэн асуудалда аман ба бэшэмэл харюу үгэлгэ. Зохёолой герой тухай рассказ, зохёол хөөрэлгэ, бэшэлгэ.

Хрестомати соо оруулагдаһан ехэ эпическэ болоод багашаг прозаическа зохёолой удхаар түсэб табилга.

Хараһан, үзэһэн, мэдэһэн, дуулаһан һонин зүйлнүүдые уран үгын аргаар зураглан хөөрэлгэ. Рассказ зохёолго. Рассказай болоод басниин удхаар инсценировка табилга.

Уншаһан зохёолоор, уран зурагаар, хараһан кинофильм, теле-дамжуулгаар һанамжаяа хөөрэлгэ.

НУРАЛСАЛАЙ БУСАД ПРЕДМЕДУУДТЭЙ ХОЛБООН

Буряад хэлэн. Буряад хэлэнэй хэшээлдэ нурагшадай хэлэжэ, хөөрэжэ, уншажа, найруулга ба зохёолго бэшэжэ шадаха дүршэлын үргэдхэлгэ. Зохёолго бэшэлгэ. Хэрэгтэй материал суглуулалгаар, шэлэн абалгаар гуримтай болголго, орёо түсэб табюулга; эпическэ зохёолой тусхай хэлэгэй текстын удхаар тобшо, түүбэри удхатай найруулга бэшэлгэ үргэлжэлүүлэлгэ, хүнэй хэлэн хэрэг, ажал, үйлэ тушаа зохёолго бэшэлгэ, байгаалиин үзэгдэл тухай, гэр байра соохи оршон тойрониин зураглан зохёолго бэшүүлэлгэ.

VI КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН
ХЭШЭЭЛДЭ НУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИДА
ХЭГДЭХЭ ГОЛ ЭРИЛТЭНҮҮД

Нурагшад иимэ юумэнүүдые гол түлэб мэдэхэ ёһотой:

- үзэһэн зохёолойнгоо нэрые, автор тухай;
- шудалан үзэһэн зохёолойнгоо гол үйлэнүүдые (сюжет), геройнууд, үйлэдэгшэ нюурнууд, тэдэнэй хоорондохи харилсаа холбоон тухай;
- портрет, пейзаж, эпитет, метафора тухай гол ойлгосонууд ба тэдэнэй янзануудые;
- программаар хараалагдаһан сээжэлдэхэ ёһотой зохёолой хэһэгүүдые, шүлэгүүдые.

Нурагшад иимэ юумэ хэжэ шадаха ёһотой:

I

- уран зохёолшын зохёол соогоо зураглаһан зурагые ухаан сэдхэлдээ бии болгожо;
- үзэжэ байһан зохёолой шухала үйлэнүүдые (эпизодые) бэшэ үйлэнүүдһэнь илгажа;
- зохёол соохи үйлэнүүдэй болоһон шалтагааниие, тэрэнэй хойшолон, сагые элирүүлжэ;
- үзэжэ байһан зохёолой хэлэнэй уран аргуудые, байгаалиин үзэгдэлнүүдые, зураглаһан зураглалнуудые текст сооһоо илгажа;
- зохёолой геройдо өөрын хэлэлһэн үгэ, хэһэн хэрэг, үйлэ дээрэ үндэлһэн характеристикэ үгэжэ.

II

- уран зохёолой болоод хрестоматиин текст зүбөөр, ходорхойгоор уншажа;
- сээжэлдэһэн зохёол уранаар, тодоор уншажа;
- багашаг ба ехэ эпическэ зохёолнуудай хэһэгүүдые тобшоор, удхадань дүтэрхыгөөр, түүбэрилэн хөөрэжэ, найруулан (изложени) бэшэжэ;
- шудалан үзэжэ байһан зохёолоор өөрынгөө һанамжа зохёолго (сочинени-бодомжо) болгон бэшэжэ; багшын табиһан асуудалда дүүрэн харюу үгэн хөөрэжэ, бэшэжэ, зохёолой герой тухай рассказ зохёожо;
- эпическэ зохёолоор гү, али тэрэнэй таарамжатай хэһэгээрнь түсэб табижа;
- өөрынгөө дураар шэлэжэ уншаһан зохёол тухайгаа өөрынгөө һанамжые хэлэжэ, уран зураашадай зураһан зураг, хараһан кино тухай мүн һанамжаяа хэлэжэ, хөөрэжэ.

VII класс (68 час)

Оршол (1 час).

ТҮРЭЛ ХЭЛЭН, ТҮРЭНЭН ДАЙДАМНАЙ

Н. Дамдинов. **Түрэл хэлэн, түрэнэн дайда** (1 час). Поэдэй түрэлхи хэлэндээ дуратай байһан тухай мэдэрэлээ шүлэг соо харуулһаниинь.

Үндэһэн хэлэнэй түрэнэн эхэтэй, түрэл арадтай, тоонто газартай нягта холбоотой байһаниинь.

Түрэлхи хэлэнэй хүнэй хүгжэлтэдэ үзүүлдэг нүлөө, ажабайдалда дүүргэдэг үүргэ, уран һайханайнь шэнжэ шанар.

Д. Улзытуев. **Буряад хэлэн** (1 час). Уран зохёолшын туд шүлэг соогоо буряад хэлэнэй үни холын түүхэтэй байһые зураглаһаниинь.

Түрэлхи хэлэнэй унтаршагүй хүсэтэй, мартагдашагүй мүнхэ байһан тухай.

Хүнэй хэлэнэн үгэнүүдэй шэнэ һайхан ажабайдалай түлөө тэмсэлэй эгээл шухала зэмсэгүүдтэй зэргэсүүлэгдэһениинь.

ДУУНУУД, ЮРӨӨЛНҮҮД, ДОМОГУУД

Урданай дуунууд (2 час). “Басаганай дуун” соо урда сагта буряад арадай жаргалгүй байһыень харуулалга. Туд зохёолдо унаһан морин түрэнэн эхэ хоёроо сэдхэлдээ дүтөөр үзэжэ басаганай дуулаһаниинь.

“Ангуушанай дуун” соо урда сагта аба хайдагта шалгарһан мэргэшүүл тухай хэлэгдэһениинь. Мэргэн ангуушанай омогорхой харуулагдаһаниинь.

Мүнөөнэй дуунууд (2 час). “Мүнөөнэй дуунууд” соо арад зоной хараа бодолойнь, сэдхэлэйн мэдэрэлэй харуулагдаһаниинь. “Нютагнай” гэжэ дуун соо зоной ажабайдал магталга.

Композиторнуудай зохёолон дуунууд. Дуунуудай хэлэнэй уран һайханайнь онсо илгаа.

Юрөөлнүүд (2 час). Аман зохёолой туд жанрын зохёолнууд соо арад зоной зүгһөө хүнүүдтэ һайн һайхание хүсэжэ, уран гоё, удха дүүрэн үгэнүүдээр юрөөжэ хэлэһениинь.

Юрөөлнүүдэй удха шанар болон байгуулалта.

Урданай ба мүнөөнэй юрөөлнүүд.

Бальжан хатан тухай домог (1 час). Туд домог соо буряад арадай уг гарбал тухай хэлэгдэһениинь. Энэ домогто адлирхуу удхатай домогуудай дэлгэрһениинь.

Иимэ жанрай зохёолнуудай онсо шэнжэ шанар.

УРДАНАЙ БАЙДАЛҢАА

Ч. Цыдендамбаев. **Банзарай хүбүүн Доржо** (7 час). Туд роман дотор зураглагдаһан Буряадай түрүүшын эрдэмтэ Доржо Банзаровай бага наһан.

Доржын түрэнэн нютагай онсо шэнжэ, түрэлхид, хүршэнэр, нүхэд. Үгытэй Тобшой хүгшэн, Арюухан, Затагархан гурбанай ажабайдал. Баян Мархансайтанай

хомхой ханаан.

Бүдүүлэг ааша.

Ноног ухаатай Доржын найхан сэдхэл, Ворхоног Ульгэршын хэлээн
үгэнүүдээр Доржын нонорхолго, монгол бэшэгтэ нураһаниинь.

Хяагта ошожо, нурулсалаа үргэлжэлүүлһэниинь. Шэнэ нүхэдтэй болоһониинь.
Доржын эрдэм шудалалгада ашатайгаар нүлөөлһэн ород багшанар, номууд, нүхэд.

Романай тодо хэлэн, уран аргууд.

Ц. Шагжин. **Будамшуу** (6 час). Туд зүжэг соогоо авторай урда сагай
буряадуудай ажабайдал харуулһаниинь.

Зохёолой гол геройн эрэлхэг зориг, тэмсэл. Пьесын уран найханай шэнжэ
шанар.

Энэ жанрын зохиолнууд тухай ойлгосо.

ШЭНЭ САГАЙ ШЭНЖЭ

Ж. Тумунов. **Талын бүргэд** (2 час). Уран зохиолшын тус рассказ соогоо Эсэгэ
оронгоо хамгаалгын дайнай үедэ совет арадай үндэр дээдэ патриотизм гаргажа,
фашист булимтарагшадтай эрэлхэг зоригтойгоор тэмсэһые харуулһаниинь.
Зохёолой удха ба байгуулалта. Тэрэнэй гол геройн дүр, гаргаһан баатаршалга.

Б. Ябжанов. **Хэрмэшэ** (2 час). Туд рассказ соо Доржо хүбүүн Хэрмэшэ нохой
хоёрой нүхэсэл тухай хэлэгдэһэниинь.

Дайнай үеын үхибүүдэй хүндэ хүшэр ажабайдал.

Хэрмэшэ нохойн гаргаһан габьяа.

Энэ зохиолой уран найханай шэнжэ шанар.

Ц. Галанов. **Хүгжэм** (3 час). Энэ рассказ дотор Бальжама эхэнэрэй хуби
заяан, ажал хүдэлмэри тухай зураглагдаһаниинь. Тэрэнэй эрдэм бэлигтэ Баярмаа
басагаяа нургахаяа эрмэлзэһэниинь.

Бальжама эхэнэрэй дүрөөр эхэ хүнэй найхан сэдхэл зохиолшын
харуулһаниинь.

Зохёол соо байгаали, хүниие зураглахадаа, авторай хэрэглэһэн уран
аргонууд.

ЭХЭ БАЙГААЛИ

А. Л. Ангараев. **Архимедэй хүшүүргэ** (1 час). Эрдэмтэдэй заха хизааргүй --
замби түбиин нюусые, ажабайдалай хүгжэлтын орёо асуудал тайлбарилха,
шэнжэлхэ гээшэ “хүндэ хүшэр үүргэ” гэжэ поэдэй хэлэһэниинь (бэшэһэниинь).
Шэнжэлэгшэдэй “хүндэ хүшэр үүргэ” имагтал үдэр бүрийн шанга ажалай, эрдэм
бэлигэй, мэргэжэл шадабариин, оролдолгын ашаар бээлүүлэгдэдэг гэхэн ханал
шүлэг соогоо харуулһаниинь.

Шүлэгэй уран найруулга, түхэл маяг, удха гурбанай тааража бүрилдэһэниинь.

Б. Мунгонов. **Хара халхин** (4 час). Туд повесть соо Г. Н. Левскийн ударидалга

доро һурагшадай нютаг ороноо шэнжэлхээ Баргажанай аймагаар аяншалһан тухай бэшэгдэһэниинь.

Энэ зохёолой гол геройнуудай дүрэнүүд, тэрэнэй ушаралта ябадалнууд.

Литературна теори: лирическэ отступлени (сухарилта) тухай ойлгосо.

Дурдагдаһан повестьдо авторай лирическэ сухарилта оруулһанайнь удха шанар.

М. Самбуев. **Үглөөнэй шүүдэр** (1 час). Шүлэг соогоо поэт түрэл нютагтаа дуратай байһанаа харуулһаниинь. "...тэрэнги, булжамуур, ургытай нүхэсэһөөр тэнжэһэмби" гэжэ үгэнүүдэй удха. Нютаг оронойнгоо байгаалитай поэдэй сэдхэ-лэй таһаршагүй холбоотой байһаниинь, байгаалиин гоё үзэсхэлэнгүүд тухай зураглаһаниинь,

Туд зохёолой патриотическа удха, онсо маягаар зохёогдоһониинь.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 35 час;

хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ — 25 час;

класһаа гадуур уншалгаар хөөрэлдэлгэдэ — 8 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Н. Дамдинов. **Түрэл хэлэн, түрэнэн дайдамнай.**

2. Дуунууд (багшын үзэмжөөр).

3. Юрөөлнүүд (багшын үзэмжөөр).

4. М. Самбуев. **Үглөөнэй шүүдэр.**

5. А. Ангархаев. **Архимедэй хүшүүргэ.**

VII КЛАССАЙ ТҮРЭЛХИ ЛИТЕРАТУРЫН ХЭШЭЭЛДЭ

ҺУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭ ХҮГЖӨӨЛГӨӨР ХЭГДЭХЭ

ХҮДЭЛМЭРИИН ЯНЗАНУУД

Уран зохёолой хэһэгүүдые, "Байгал" журналай, "Буряад үнэн", "Буряадай залуушуул" газетэнүүдэй статьянуудые шангаар, ходорхойгоор уншалга.

Уран зохёолой шэлэгдэһэн хэһэгүүдые тодоор, уранаар уншалга.

Рассказуудые болоод ехэ эпическэ зохёолой хэһэгүүдые удхадань дүтэрхыгөөр, тобшоор, зарим хэрэгтэй хубинуудые шэлэн түүжэ, найруулан хөөрэлгэ, бэшэлгэ (изложени).

Шудалан үзэжэ байһан зохёолоор һанамжаяа зохёожо хөөрэлгэ, бэшэлгэ. Учебник, хрестомати соохи болоод багшын табиһан асуудалнуудта дүүрэн аман ба бэшэмэл харюу үгэлгэ. Литературна геройн характеристикэ зохёон хөөрэлгэ, бэшэлгэ.

- Зураглан хөөрэлгэ. Уран зохёолой удхаар инсценировка табилга.

Эпическэ зохёолһоо шэлэн абтаһан хэһэгэй гү, али бүхэли зохёолой удхаар түсэб табилга.

Өөрынгөө һанамжые хөөрэхэ, бэшэхэ юумэн тухайгаа түсэб табилга.

Уншаһан уран зохёол, хараһан уран зураг, кинофильм болоод теле-дамжуулгаар өөрынгөө һанамжа хөөрэлгэ, бэшэлгэ (хэлэһэн һанал бодолоо баримтануудаар үндэһэлхые оролдохо).

Һуралсалай бусад предметүүдтэй холбоо

Буряад хэлэн. Буряад хэлэнэй хэшээлдэ “Байгал” журналай, “Буряад үнэн”, “Буряадай залуушуул” газетэнүүдэй материал уншуулалга, хөөрүүлгэ. Янза бүрийн холбоо удхатай текстын удхаар юрын ба орёо түсэбүүдые табиулалга. Уншаһан текстын удхаар хөөрэлдөө хэлгэ, хөөрүүлэлгэ, хөөрэхэн юумыень бэшүүлэлгэ. Холбоо удхатай упражнениин текст болоод элдэб байгуулалгатай мэдүүлэлнүүдые уншуулалга.

Һурагшад иимэ юумэ мэдэхэ ёһотой:

- уншажа байһан зохёолойнгоо автор тухай, номой нэрын удха тайлбарилга;
- шудалан үзэжэ байһан зохёолой герой болоод гол үйлэдэгшэ нюурнууд тухай, зохёол соохи шухала үйлэнүүдые мэдэхэһээ гадна, тэдэнэй хоорондохи холбоонуудые;
- уран зохёол бэшэхэ гол шухала аргууд, зураглалай янзанууд, зохёолой темэ ба гол удха, уран зохёолой геройнууд ба сюжет гэхэн литературна теориһоо ойлгосонуудые;
- программын эрилтын ёһоор сээжэлдэхэн шүлэгүүдые, эпическэ зохёолой хэһэгүүдые.

Һурагшад иимэ юумэнүүдые хэжэ шадаха ёһотой:

- уран зохёолшын зохёол соогоо зураглаһан зурагыг ухаан бодолдоо, сэдхэлдээ бии болгожо;
- үйлэдэгшэ нюурай хэлэһэн үгэ, хэрэг, үйлэ элирүүлһэн эпизодуудые, шухала хэһэгүүдые зохёол соогоо илгажа;
- зохёолой үзэл бодолой болоод уран һайханай талые харуулалгада сюжетэй зүйлнүүдэй үйлын хүгжэлтын эхин, үйлын уялдалга, (үйлын хүгжэлтын эгээн дээдэ шата) үүргэ элирүүлжэ.

VIII класс (34 час)

АРАДАЙ АМАН ЗОХЁОЛ

Арадай аман зохёол ба тэрэнэй жанрнууд (1 час.) Арадай аман зохёол (фольклор) тухай ойлгосо. Ородой революционер-демокрадууд аман зохёол тухай.

Хүн түрэлтэнэй соёл болбосоролой хүгжэлтэдэ аман зохёолой үүргэ, тэ-рэнэй гуманист удха, уран найханиинь.

Аман зохёол соо зураглагдаһан арадай нангин һанал бодол, эрмэлзэл зорилго, хараа баримта, ойлгосо мэдэсэ, нургаал заабари, уран найханай мэдэрэл, арадай тала хаража, энхэ амгалан байдал, баян хэшэг олгохоо оролдоһон арадай баатар мэргэшүүлэй дүрэнүүд, тэдэнэй хэһэн хэрэгүүд, ябаһан ябадал.

Аман зохёол — арадай гүн ухаанай найхан сэдхэлэй, үндэһэн хэлэнэй дундаршагүй баялиг.

Арадай аман зохёол түхэлөөрөө хубаарилга: шүлэгэй, прозын, зүжэгэй. Тэдэнэй жанрнуудаар илгарал.

Шүлэгэй жанрнууд: оньһон үгэнүүд, таабаринууд, дуунууд, юрөөлнүүд, жороо үгэнүүд, үльгэрнүүд. Эдэ зохёолнуудай онсо янза: байгуулга, толгой холбуулга, параллелизм, рифмэ г. м.

Прозын жанрнууд: мифүүд, домогууд, удхалһан хөөрөөнүүд (түүхэнүүд), онтохонууд, һонирхолтой хөөрөөнүүд. Прозын зохёолнуудай байгуулга, сюжет, уран аргууд г. м.

Зүжэгэй жанрнууд: арадай наадан, хатар, гурым заншалай ёһололнуудые гүйсэдхэлгэ. Тэдэнэй онсо янза.

Үльгэрнүүд ба үльгэршэд (1 час). Үльгэрнүүд — буряад арадай аман зохёолой эгээн ехэ жанр. Үльгэрнүүдэй темэ, гол удха, байгуулга, хэлэн, уран аргууд, героинуудайнь патриотизм, арадай ажабайдал зураглалга.

Үльгэршэд — түрүү үзэл бодолоороо, бэлиг шадабаряараа онсо илгаржа, арадай дундаһаа урган гараһан оюун ухаатан мүн. Үльгэр хэлэхэ ёһо, гурым. Аман зохёолнуудые хөөрэлгэдэ үльгэршэдэй онсо арга шадабари. Үльгэршэд А. А. Тороев, Е. И. Сороковиков-Магай, П. Тушемилов тухай мэдээн.

“Гэсэр” эпос (6 час). “Гэсэр” — Буряадай героическа эпосүүдэй элитэ ехэнь. “Гэсэр” үльгэр эрдэмтэдэй суглуулан бэшэжэ, бүридхэһэн тухай. Туд үльгэрэй гол удха. Гэсэрэй дүрэ, дайшалхы хэрэг, ябадалайнь зорилго. Энэ эпосэй байгуулга, хэлэн, уран аргууд, мифическэ зүйлнүүд.

Үльгэр соо буряад, монгол, түбэд болон бусад арадуудай соёл болбосоролой талаар харилсаанайнь баримтанууд.

Мүнөө үеын арадай аман зохёол (1 час). Соёл болбосоролой ба уран зохёолой хүсэ ехэтэйгээр хүгжэн һалбархада, аман зохёолой шэнэ үүргэ ба удха шанар, тэрэнэй шэнэ тематика.

Дуунууд, оньһон үгэнүүд, таабаринууд, юрөөлнүүд, һонирхолтой хөөрөөнүүд гэхэн жанрнуудай үлүү эршэтэйгээр хүгжэлтэ. Эдэ зохёолнуудай байгуулга, хэлэн, уран аргууд. Урданай ба шэнэ аман зохёолой жанрнуудай хоорондын холбоо.

Арадай аман зохёол ба совет буряад литература хоёрой холбоо харилсаан.

БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛНУУД

Х. Намсараев. **“Цыремпил”** (7 час). Х. Намсараев — буряад совет литературы үндэһэ һуури табигшадай нэгэн. Тэрэнэй залууһаа эрдэм ба уран найханай ажал тээшэ шунан эрмэлзэһэниинь, шууд оролсоһониинь. Зохёолнууд тухайнь тобшо мэдээн.

Повесть соо революциин урдахи буряад ниитэ зоной байдал үргэнөөр харуулагдаһаниинь. Повесть соо зураглагдаһан ангинуудай олон янзын түлөөлэгшэнэрэй дүрэ.

Цыремпилэй дүрэ. Буряад, ород ажалшадай дүрэнүүд: Доржо, Бошогто, Должод, Ямаахан, Козлов, Соболев, Матрена Ивановна. Эдэнэй үзэл бодолой хүгжэлтэ. Повесть соо баяд ноёдой байдал.

Тэмсэлэй дунда хүл мөрөө “төөриһэн” Галша, Дари.

Повестиин хэлэнэй уран аргууд. Авторай уранаар зохёон бэшэхэ шадабари.

Литературна теори: литературы арадша ёһо (народность).

Д. Дашинимаев. **“Тоёон”** (2 час). Поэдэй зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Тоёон” гэжэ шүлэг соо Буряад ороной хүгжэжэ, индустри бии болгоһониие, хүдэлмэришэн ангиин урган гараһые, хүдөө нютагуудта хамтын ажалай батажаһые магтаһаниинь.

Шүлэг зохёолгодо поэдэй өөрсэ янзаар хандажа, шэнэ түхэл оруулһаниинь, шүлэгэй ритмикые шэнэ ёһоор зохёоһониинь, рифмэ хэрэглэлгэнь, буряад шүлэгэй уран аргуудые бүри нарижуулһаниинь.

Литературна теори: шүлэгэй хэмжүүр, строфа (бадаг), ритм тухай ойлгосо.

Ц. Дон. **“Хиртэһэн һара”** (5 час). Ц. Доной (Цыденжаб Дондубоной) уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Хиртэһэн һара” туужа соо хүдөө ажахые шэнэлэн хубилгажа, шэнэ байдал байгуулха үеые зураглалга.

Раднын сэдхэл бодолдо болоһон үзэлэй, аяг зангай хубилалтанууд. Тэрэ үеын дунда шадалтанай шэнжэтэй түлөөлэгшые Радна үбгэнэй дүрэ дээрэ харуулалга.

Туужын уран аргууд.

Литературна теори: сюжет ба үйлын хүгжэлтэ.

Б. Базарон. **“Сэлэнгын үер”, “Походто”** (2 час). Б. Базароной поэзи тухай тобшо мэдээн.

“Сэлэнгын үер” гэжэ патриотическа удхатай шүлэг соогоо Сэлэнгэ мүнэнэй, түрэл Буряадайнгаа үзэсхэлэн байгаалие поэдэй магтан найхашааһаниинь. Совет гүрэнэй хүршэ Монгол оронтой газар уһаараа, шэнэ байдал зохёоһон түүхэтэ замаараа нэгэ харгытай байһые харуулһаниинь.

“Походто” гэжэ шүлэг соогоо сэрэгшын хэсүү бэрхэшээлнүүдые дабаха зориг,

хүсэн, шадал, тэрэнэй Эхэ орондоо, түрэл арадтаа үнэн дуратайһаань, бэеынь тамирай шамбайһаа сэхэ дулдыдана гэжэ харуулһаниинь. Походто ябаһан сэрэгшын портредые зүбөөр, шадабаритайгаар зураглаһаниинь.

Туд шүлэгүүдэй реализм, бодото байдалһаа набагшатайнь, ритмикийн тодо байгуулга.

А. Шадаев. **“Шампи баабай”** (2 час). А. Шадаевай уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

Рассказ соо нютаг ороноо мэдэхэ байһаниие харуулһаниинь. Шампи баабайн дүрэ. Зохёол дотор бодото баримтануудые хэрэглэлгэ.

Рассказ соо хэрэглэгдэһэн түүхэлэн хөөрэлгын, байгаалиин зураглалнуудай үүргэ.

Литературна теори: арадай аман зохёолой (оньһон үгэнүүдые түүхэлэн хөөрэлгэ) зүйлнүүд, уран зохёолой хэлэн.

Хамта: уран зохёол үзэлгэдэ — 27 час; хэлэ хүгжөөлгэдэ — 4 час; класһаа гадуур уншалгада — 2 час; литературна теоридо — 1 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. “Гэсэр” эпосэй нэгэдэхи налааһаа хэһэг.
2. Х. Намсараев. **“Цыремпил”** туужаһаа зунай халуун үдэр зураглаһан хэһэг.
3. Д. Дашинимаев. **“Тоёон”** гэжэ шүлэг.
4. Б. Базарон. **“Походто”** гэжэ шүлэг.

VIII КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

Аман хүдэлмэри. Уран зохёолой ба научно-популярна, мүн сээжэлдэһэн текстнүүдые зүбөөр, хурданаар, тодо уранаар, шангаар уншалга. Уран зохёолнуудай юрэнхы удха дэлгэрэнгыгээр, тобшоор түүбэрилһэн шэнжэлгын зүйлнүүдтэйгээр хөөрөжэ үгэлгэ. Аман үгөөр зураглалга, зүжэглэл (инсценировка) бэлэдхэл. Үзэжэ байһан зохёолоор аман үгөөр өөрын наамжатай сочинени зохёолго. Үзэгдэһэн зохёолдо асуудал табилга. Зохёолой геройнуудта һурагша бүхэнэй зэргэсүүлһэн удхатай асуудалда характеристикэ үгэлгэ. Багшын хөөрөөн дээрэ, хрестомати соо үгтэһэн статья болон бусад материалнуудые (дурасхаал, наамжа г. м.) ашаглан, уран зохёолшо тухай хөөрөөн. Бээ даагаад уншаһан литературна зохёолоор, хараһан кинофильмээр, теле-дамжуулгаар, зүжэгөөр мүн авторы ба актёрнуудай уншалгаар өөрын бодомжолготой наамжа хэлэлгэ. һурагша бүхэндэ зохёохы шанартай даабари-рассказ, зүжэглэлгэ (инсценировка) шэнги түхэлтэй ехэ бэшэ сочинени выставкэ, музей хараһан тухайнь, классай ажал, городой архитектурын хүшөөнүүд тухай, малай фермэ ошоһоноо гү, али

заводто элдэб мэргэжэлэй ажалтай, үрэ дүн ехэтэй хүдэлмэритэй г. м. танилсаһан тухай зохёолго.

Бэшэмэл хүдэлмэри. Уран зохёолнуудай гү, али хэһэгүүдэйн удхаар бэшэжэ үгэлгэ. Үзэжэ байһан зохёолоор өөрын һанамжатай сочинени (сочинени-бодомжо) бэшэлгэ. Асуудалда дэлгэрэнгыгээр харюусалга. Нурагша бүхэнэй зэргэсүүлһэн асуудалда характеристикэ үгэлгэ. Уншаһан зохёолоор ба өөрын һанамжануудаар юрын ба орёо түсэб табилга. Бээ даагаад уншаһан зохёолоор, хараһан кинофильмээр, зүжэгөөр, теле-дамжуулгаар өөрын бодомжолготой һанамжа бэшэлгэ. Нурагшадай өөһэдын ажаглаһан үрэ дүн һайтай ажал хүдэлмэри, аяншалга, экскурси, выставкэ г. м. тухай сочинени бэшэлгэ.

Нурагсалдай бусад предметүүдтэй холбоо.

Буряад хэлэн. Публицистическэ шэглэлтэй текстээр нютагай байгааһин, архитектурын хүшөөнүүдэй, түүхын ба искусствын зүйлнүүдые оруулалсажа байгаад дэлгэрэнгы ба түүбэрилһэн сочинени бэшэлгэ. Морально-теоретическэ ба патриотическа темэнүүдээр өөрын бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо) бэшэлгэ.

VIII КЛАССАЙ НУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИДА ТАБИГДАХА ШУХАЛА ЭРИЛТЭНҮҮД

I

Нурагшад иимэ юумэ мэдэхэ ёһотой:

- уран зохёолой текст; темэ, үзэл бодол, уран дүрэ (уран һайханай образ), үзэгдэнэн зохёолой геройнуудые, сюжет;
- байгуулгын (композициин) шухала онсо янзануудые, хэлэнэй зураглан тодорхойло арга хэрэгсэлнүүдые.

Нурагшад иимэнүүд юумэ шадаха зэргэтэй:

- үзэгдэжэ байһан зохёолнуудай байгуулгын (композициин) зүйлнүүдые илгажа ба тэдэнэй үүргэ тодорхойлжо;
- зохёолой геройнуудай өөр өөрын ба бултандань хабаатай шэнжэнүүдые тодорхойлон, характеристикэ үгэжэ, тэдэндэ авторай ямараар хандажа байһые элирүүлхэ зорилготойгоор геройнуудые зэргэсүүлжэ;
- эпическэ, лирическэ, драматическа зохёолнуудые илгаруулжа;

II

- уран зохёолнуудай текст лирическэ, эпическэ, драматическа жанрай байһаарнь тэдэниие хараадаа абажа, тодоор, уранаар уншажа;
- үзэжэ байһан зохёолой геройнууд тухай, тэдэндэ авторай ямараар

хандажа байһые хараадаа абан, һурагша бүхэнэй, бүхы һурагшадай зэргэсүүлһэн аман гү, али бэшэмэл өөрын бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо) зохёожо;

— уран зохёолой геройнуудта характеристикэ үгэхэ орёо түсэб табижа;
— бээе даагаад уншаһан литературна зохёолоор, зохёолой геройнуудта өөрөө ямараар хандажа байһанаа харуулан аман гү, али бэшэмэл һанамжа үгэжэ;

III

— һурагшадта зорюулжа хэблэгдэһэн научно-популярна номой тайлбари үгэдэг оньһо, мүн литературна **нэрэ томьёотой** толи хэрэглэжэ.

IX класс (68 час)

БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛНУУД

Д-Р. Батожабай. **“Багшашни хэн бэ?”** (4 час). Д-Р. Батожабайн уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Багшашни хэн бэ?” гэжэ туужа соо хүдэлмэришэнэй мэргэжэлдэ һураһан хүдөөгэй буряад хүбүүн Чулуун-Батын дүрэ. һуралсалай үедэ Чулуун-Батын дабаһан бэрхэшээлнүүд;

Туужын байгуулга, сюжет.

Литературна теори: туужа тухай ойлгосо үргэдхэлгэ.

Ц.-Д. Дондокова. **Шулуунууд дуулана** (3 час). Ц.-Д. Дондоковагай поэзи тухай тобшо мэдээн.

“Шулуунууд дуулана” гэжэ поэмын арадай түүхэтэ зам дээрэ үндэлжэ бэшэгдэһэниинь. Эхэнэр хүнэй хуби заяан тухай поэтессын лирическэ, публицистическэ шэглэлтэй хөөрөөн. .

Туд поэмын “Шулуунууд дуулана” гэжэ нэрлэгдэһэниинь.

Литературна теори: лирическэ зохёол тухай мэдэсэ үргэдхэлгэ.

Н. Дамдинов. **Декабристын бэһэлиг** (4 час). Н. Дамдиновай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

Туд зүжэг соо Буряад орондо сүлэгдэһэн декабристнуудай хуби заяан тухай хэлэгдэһэниинь. Зохёолой наадаха нюурнуудай образууд. Гол герой Н. А. Бестужевай абари зангай хүгжэлтэ.

Ород ба буряад арадуудай хани барисаае зохёолшон харуулалга.

Ц. Галанов. **Саран хүхы** (4 час). Ц. Галановай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн. “Саран хүхы” гэжэ туужа соо Хойто Байгалай баялиг, ашагта малтамалнуудые бэдэрэн оложо, Байгал-Амарай түмэр харгын барилгада бэлэдхэл хэхэ үедэ ябаһан мэргэжэлтэдэй ажал харуулһаниинь.

Зохёолой гол геройнууд болохо лесник Гомбо Доржын, геолог Виктор

Горбуновой, студентка Долгорой байгаалида гамтайгаар, эзэн ёһоор хандажа, баялигыень гамтайгаар ашаглахын түлөө хэһэн ажал, оролдолго, тэмсэл. Долгор басаганай һайхан сэдхэл, ами бээе хайрлангүй хүниие абарха байһан зоригынь, инаг дураниинь.

Байгаалида хомхой шунахайгаар, хайра гамгүйгөөр хандагшадай арьяатан мэтэ һаналта, Шара Володя г. м. дүрэнүүд. Гани хүбүүнэй ухаа орохо тээшээ шэглэһэн зам.

Туужын сюжеттэ, байгуулгада аман зохёолой үүргэ. Байгаалие зураглаха зохёолшын уран шадабари.

Ц-Б. Бадмаев. **Итали тухай шүлэгүүд** (2 час). Ц-Б. Бадмаевай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

Зохёолшын “Эртэ үглөөгүүр Венецидэ”, “Джанни Родаритай уулзалга”, “Дольче фар ниенте”, “Итальян сабхи”, “Арриведерчи”, “Катюша”, “Буугай магазинда” гэхэн шүлэгүүд соо ажалша арадай хүндэ хүшэр байдал, дэлхэйн арадуудта оюун бэлигээрээ, уран шадабаряараа мэдээжэ болоһон Галилей, Данте, Рафаэль, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Гарибальди, Грамши гэхэн агуухэ хүнүүдэй дүрэ ба үзэсхэлэн гоё хото городууд тухай уранаар, үнэн зүбөөр ха-руулһаниинь. Эдэ шүлэгүүдэй үзэл бодолой удха, түхэл, маяг.

I

Д. Эрдынеев. **Ехэ уг** (8 час). Д. Эрдынеевэй уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Ехэ уг” роман хадаа совет үедэ буряад арадай социальна байгуулалтада болоһон хубилалтануудые харуулһан үргэн дэлисэтэй зохёол мүн. Лэгсэгтэн Арьяатан хоёрой гэр бүлын үри хүүгэдэйн хуби заяанда болоһон хубилалтанууд. Хүдөө ажахын мэргэжэлтэдэй, хүдэлмэришэн ангиин түлөөлэгшэнэрэй эдэ бүлэнүүдһээ гаралга.

Зохёол соо мүнөө үеын хүдэлмэришэдэй, инженернүүдэй һанал бодол, хүсэл эрмэлзэл. Балта, Аян, Кобзевтон болон бусадай заводой ажалые эрхим шанартай болгохо гэхэн оролдолго. Ород, буряад хүдэлмэришэдэй нүхэсэл. Олоной хэрэгтэ оролдолго гаргабашье, “өөртөө олзо, нэрэ соло олохые” бододог Балчин, Тучин мэтын хүнүүдэй дүрэнүүд.

Мухар үзэлтэнэй бии бололгодо гэр бүлын нүлөө Арьяатанай бүлэ дээрэ харуулжа шүүмжэлһэниинь. Арьяа үбгэн Ади хүгшэн хоёрой хоорондох сэдхэлэй хурса тэмсэл, тэрэнэй хойшолон. Хуушан сагай үлэгдэлнүүд болохо барга бүдүүлэг омогорхол, һаймһаралга элишэлэн шүүмжэлгэ.

Роман соо ниитэ социальна ба хубиин психологиe хамтадхан харуулһаниинь.

М. Самбуев. **Ленинград тухай шүлэгүүд** (3 час). М. Самбуевтай поэзи тухай тобшо мэдээн.

“Ленинград тухай шүлэгүүд” соогоо поэдэй түүхэ ба Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэхи Ленинградай тэмсэл үнэн зүбөөр, уранаар харуулганиинь.

“Ленинград”, “Петергоф”, “Пискаревско булаша”, “Ладога” шүлэгүүдэй онсо удха, янза, байгуулга. Арад зоной патриотизм. Шүлэгүүдэй уран аргууд, үгэнүүдэй нуури нэлгүүлхэ арга хэрэглэгдэһэниинь.

М. Осодоев. **Ууган хүбүүн** (3 час). М. Осодоевой уран зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Ууган хүбүүн” гэжэ туужын бодото ажабайдал дээрэ үндэһэлжэ бэшэгдэһэниинь. Зохёолой гол герой Владимир Бильдушкиновой дүрэ. Тэрэнэй бага наһан, эдир залуу хаһань, сэрэгшэ болоод ябаһаниинь. Геройн наһал бодол, эрмэлзэл, ажалша аялдар абари зан, Эхэ орондоо үнэн сэхэ патриот байһаниинь. Владимирай хүмүүжэлдэ гэр бүлын, нургуулин, аха зоной нүлөөн.

Даманска шадархи тулалдаанда Владимирай эрэлхэг зоригтойгоор хабаадалсалга. Тэрэнэй баатараар унаһаниинь.

Туд зохёолой биографическа шэнжэтэй байһаниинь.

А. Ангараев. **Мүнхэ ногоон хасуури** (7 час). А. Ангараевтай зохёолнууд тухай тобшо мэдээн.

“Мүнхэ ногоон хасуури” гэжэ роман хүдөө нутагай мүнөө үеын зоной ажахы, ажал хүдэлмэри харуулан зохёол. Ажалшадай зэргэдэ залуушуулай (Ханда, Таряша, Мэдэгмаа) орожо, өөр өөрын замаар ябажа, хүдөө нутагтаа ажаллаха гэжэ шиидэһэниинь. Колхознигуудай дунда үнэн сэдхэлтэй хүнүүдэй (Шаралдай), хамтын хэрэгтэ хабаадабашье, өөрынгөө, гэр бүлынгөө олзо, дэбжэлтэ дээшэлүүлхын хойноһоо оролдоһон хомхой хүнүүдэй (Ломбо) бии байһые харуулганиинь. Наһатай зоной (Аюша) бодол сэдхэлдэ хуушанай шажан номнолой зүйлнүүдэй худхаралдан, ябадалдань наад татажа байһаниинь шүүмжэлһэниинь. Мэдэгмаа, Дэбшэн, Цезарь, Ханда, Дулма, Шаралдай. Ломбо болон бусадай тус тустаа мүнхэ шанартай найн найхан юумэ олохоёо оролдоһониинь, хүдөөгэй зоной ябадалда үзэгдэһэн хангалтагүй муу зүйлнүүдые сатирын хүсөөр зохёол соо шүүмжэлэлгэ, геройн өөрынгөө ябаһан ябадал, хэрэг, зориг тухайгаа бодомжолһондо уран зохёолшын психологическа ба социальна тайлбари үгэлгэ.

Л. Тапхаев. **Ёохор** (3 час). Поэдэй тус зохёол соогоо буряад арадай заншалта ёохорые харуулганиинь. Зохёол дотор буряад нутагай байдал, хүн зоной шэнжэ шанар гүнзэгыгөөр удхалан харуулганиинь.

Поэмын уран найруулга тухай ажал хээб гэжэ бээе шүүмжэлхэ бодол үнэн зүбөөр, уранаар харуулганиинь. Энэ зохёолой байгуулгын онсо янза.

Поэдүүд С. Ангабаев, В. Петонов, А. Бадаев, Г. Чимитов, В. Намсараев, Ц. Дондогой, Г. Дашабылов, Б. Халзанов гэгшэдэй уран зохёолнууд тухай мэдээн (2 час).

Прозаигууд Ш.-С.Бадлуев, Д.-Д.Дугаров, В.Ябжанов гэгшэдэй зохёолнуудаар хөөрэлдөөн (2 час).

Мүнөө үеын зүжэг зохёолнуудаар хөөрэлдөөн (1 час).

Хамта:

уран зохёол үзэлгэдэ — 46 час;

хэлэ хүгжөөлгэдэ — 15 час;

классхаа гадуур уншалгада — 4 час;

литературна теоридо — 3 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Ц. Галанов. “Саран хүхы” туужаһаа байгаалие зураглаһан хэһэг.
2. М. Самбуев. “Пискаревско булаша” шүлэг.
3. Ц.-Б. Бадмаев. “Эртэ үглөөгүүр Венецидэ” шүлэг.
4. Мүнөө үеын поэдүүдэй зохёолнуудһаа 2 — 3 шүлэг (багшын үзэмжөөр).

IX КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

I

Аман хүдэлмэри. Уран, научно-популярна, публицистическэ зохёолнуудые тодо уранаар уншалга үзэгдэжэ байһан зохёолоор өөрын бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо) зохёолго, тэрэ тоодо зохёолой геройнуудта тусгаар (хубиин), зэргэсүүлэн, бүлэгөөрнь характеристикэ үгэлгэ. Уран зохёолшын ажабайдал, зохёохы ажал ябуулга, ажаמידаралайнь намтарһаа зүйлнүүд, зохёолой бии болоһон түүхэ г. м. уран зохёолшо тухай хөөрөөн мэтэ монологическа хэлэлгын элдэб түсэбүүдые баримталан хөөрэлгэ. Ямар нэгэ ажахыда, завод, фабрикада экскурсыар ошоһоноо, нургуулиин ажал хүдэлмэри тухай, совхоздо хүдэлһэнөө, городской скульптурна хүшөөнүүд, ургаса хуряалгын һайндэр, ажалай мэргэжэлнүүдэй һайндэр г. м. тухай аман үгөөр өөрын рассказ, очерк, замай тэмдэглэл мэтэ зохёохы шанартай сочинени бэшэлгэ.

Бэшэмэл хүдэлмэри. Үзэжэ байһан зохёолоор гүнзэгы шанартай, өөрын бодомжолготой сочинени бэшэлгэ, тэрэ тоодо зохёолой геройнуудта тус тустань, нэгэн доро бултандань, зэргэсүүлһэн удхатай характеристикэ бэшэлгэ.

Өөрынгөө уншаһан номдо, хараһан кинофильм, теле-дамжуулга, зүжэг болон выставкэдэ рецензи гү, али һанамжа (отзыв) бэшэлгэ. Уран зурагуудай галерейдэ,

ажахыда, заводой ажал дээрэ өөрөө ажаглалта хэжэ, рассказ бэшэлгэ.

Литературна темээр нэгэ материал дээрэ үндэһэлжэ, элидхэл гү, али реферат бэшэлгэ.

Һуралсалай бусад предметүүдтэй холбоон.

Буряад хэлэн. Морально-эстетическэ ба литературно-хронологическа темэнүүдээр публицистическэ шэглэлтэй сочинени бэшэлгэ. Нэгэ материал дээрэ үндэһэлжэ элидхэл бэлэдхэлгэ.

IX классай һурагшадай мэдэсэ, шадабариды табигдаха шухала эрилтэнүүд. Һурагшад иимэнүүд юумэ мэдэхэ ёһотой: — литература ажабайдал хоёрой хоорондохы холбоон;

- уран зохёолшоной намтарһаа тон шухала мэдээнүүдые;
- уран зохёолнуудай текстнүүдые;
- сюжет, байгуулгын (композициин) онсо янзануудые;
- үзэгдэһэн зохёолнуудай гол үйлэдэгшэ нюурнуудай типическэ удха шанар;
- литературна зан абары (характер), уран зохёолой түхэл маяг, бодото байдалһаа үндэһэлгэ гэхэн ойлгосонуудай шухала шэнжэнүүдые.

Һурагшад иимэ юумэнүүдые шадаха зэргэтэй:

- уран зохёолнуудые, тэдээн сооһоо хэһэгүүдые, сээжэлдэһэн зохёолнуудаа тодо уранаар уншажа;
- уран зохёолой үзэл бодолой ба уран һайханы өөрсэ маягыг хараадаа абан, уран зохёол шүүбэрилжэ;
- эпос, лирикэ, драма гэхэн литературна зохёолой ямар жанрай байһыг элирүүлжэ;
- сюжетэй, байгуулгын (композициин) зүйлнүүдэй, образнуудай ба зураглан тодорхойлохы хэлэнэй арга боломжонуудай гуримай үзэл бодолой ба уран һайханы үүргэ тодорхойлохы;
- зохёолой удха задалан харуулхада, геройн үүргэ ба геройдо үгэһэн авторыг сэгнэлтэ эли тодо болгожо.

II

- монологическа хэлэлгэ һайнаар хэрэглэжэ, өөрынгөө һанамжа ойлгосотойгоор хэлэжэ, тэрэнээ ойлгуулжа, баримталжа, хамгаалжа;

- түсэб табижа, тэрэ тоодо тезиснэ түсэб, мүн уран зохёолой шүүмжэлхы статьянуудаар конспект бэшэжэ;

- нэгэ материал дээрэ үндэһэлэн, литературна темээр элидхэл, соносхол (сообщение) гү, али реферат бэлдэжэ;

- бээе даагаад, уншһан номоор, хараһан фильмээр, теле-дамжуулгаар, зүжэгөөр рецензи гү, али һанамжа (мнение), һайшаал бэшэжэ.

III

— Һуралсалай элдэб түхэлэй толинууд ба тайлбаринуудыг хэрэглэжэ.

Х класс (68 час)

XX ЗУУН ЖЭЛЭЙ УРДАХИ

БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛ (1 час).

Буряадай уран зохёол олонхи нютагуудта монгол үзэг дээрэ бэшэгдэжэ байһаниинь, ород, түбэд үзэг хэрэглэлгэ. Буряадуудай дундаһаа түрүү үзэл баримталһан үсөөхэн эрдэмтэдэй, багшанарай (Н.С. ба Я.А. Болдоновууд, Б. Норбоев, Ц. Онгодов, Р. Номтоев, Г. Гомбоев, М.Н. Хангалов, Г. Цыбиков болон бусадай) урган гаралга. Д. Банзаровай ажал.

Урданай зохёолнуудай жанрнууд: арадай аман зохёолой буулгабаринууд, угай бэшэгүүд, хургаалнууд, замай бэшэгүүд. В. Юмсуновай бэшэһэн “Эрдэмтэ соохор моритой Эрилтэй хаан” үльгэр. Аман зохёолтой холбоониинь. Эрдэмтэ соохор мориной шэдитэ үүргэ. Алтан Шаа Одхон Дангина хоёрой дүрэнүүд.

Ород ба бусад арадай уран зохёолһоо оршуулганууд, “Пан чатантра”, “Аржа Буржа хаан” онтохонуудай, А. С. Пушкин, И. А. Крылов, Л. Н. Толстой, К. Д. Ушинскиин зарим зохёолнуудай оршуулганууд.

XX зуунай эхиндэ багшанар, хурагшанарай бэшэһэн зүжэгүүд: Д. А. Абашеевэй “Үхэл”, С. П. Балдаевай “Цырен малша”, И. Г. Салтыковой “Хубхай шоно”, И. В. Барлуковой “Архиин зэмэ”, Ч.-Лх. Базароной “Хаарташан”. Ород драма һажаажа бэшэһэниинь хургуулида үхибүүдээ хургаха, ариг сэбэрыг сахиха, эмшэн докторто хандаха, архи, хаарта хэхэгүй г. м. хургаал номноһон эдэ зохёолнуудай арад зонииг гэгээрүүлхэ гэхэн гол удха. Зохёолнууд соо арадай аман зохёолой зүйл хэрэглэһэниинь.

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА

Буряад литературынын бүридэлгэ (1 час)

Буряад литературынын бүридэлгэдэ үндэһэ һуури болоһон арга боломжонууд ба түшэгүүд: а) манай орон дотор буряадуудай өөһэдөө бээ даанги республика бололго; б) соёл болбосорол дээшэлүүлхэ талаар хэгдэһэн ажал: хургуулинуудыг, гэгээрэл-болбосоролой эмхи зургаануудыг нээлгэ, хэблэлэй, полиграфиин бааза бии болголго; в) арадай аман зохёолой баялиг ба хуушан буряад бэшэмэл зохёол; г) бусад арадуудай, илангаяа ородой классическа ба мүнөөнэй литературынын жэшээ болон нүлөөн.

Буряад литература хадаа арадай соёл болбосоролой түүхэдэ урдань үзэгдөөгүй, шэнэ удха шанартай соёлой үндэр дээдэ шата. Иимэ литература байгуулгын эхин үедэ уран зохёолой удха, түхэлэй талын асуудалнуудаар

боло-һон арсалдаанууд. Хубилган шэнэдхэлгын үедэ боложо байгаа үйлэ хэрэгүүдэй ниитэ-политическэ, литературна ажабайдалда нүлөөлэлгэ. Б. Барадин, С. Туя ба бэшэ зохёолшодой ажабайдалтай танилсуулга.

20-дохи онуудай литература (1 час).

Буряад арадай дундаһаа гараһан түрүүшын зохёолшод Х. Намсараев, Д-Р. Намжилон, С. Туя, Ч. Базарон, С. Балдаев, И. Дадиев.

20-дохи онуудай буряад литературы тематика, удха.

Х. Намсараевай “Ула ба зула” поэмэ, “Баригдабал балар харанхы”, “Монгол нүүдэл” шүлэгүүд; С. Балдаевай “Үнэнэй баяр” зүжэг; Б. Абидиевай “Самолет” поэмэ ба шүлэгүүд, Д. Дашиинимаевай “Ленин нүгшэбэ” шүлэг; Б. Базароной “Түмэршэ дарханай дуун”, “Жабхаланта эдиршүүл”, “Туйба” шүлэгүүд.

Х. Намсараевай “Харанхы” ба бусад зүжэгүүд. “Үбгэн гэлэнэй үгэ” поэмэ, Д-Р. Намжилоной “Мунхаг байдал” зүжэг, Ч. Базароной “Хилээмэн” зүжэг, С. Балдаевай “Эхэнэрэй һуудал” зүжэг, И. Дадиевай “Һураһан — далай, һураагүй — балай” зүжэг.

Прозын зохёолнуудай литературада бии бололго, Х. Намсараевай “Үншэдэй үхэл”, С. Туягай “Сэсэг”, И. Дадиевай “Хөөрүү хүбүүн” гэхэн зохёолнууд.

20-дохи оной зохёолнуудай жанрнууд. Зүжэг зохёолнуудай диилэнги ушар. Шүлэгэй, зүжэг зохёолнуудай уран арга, хэлэндэ арадай аман зохёолой нүлөөн.

30-дахы онуудай литература (2 час).

Бэлигтэй уран зохёолшодой гаралга. Литературын бүхы һалбари, жанрнуудай хүгжэлтэ. 1934 ондо болоһон Буряадай уран зохёолшодой нэгэдэхи съезд.

Энэ үедэхи буряад литературы тематика ба үзэл бодолой шэглэл.

Прозын зохёолнууд: Х. Намсараевай “Нэгэтэ хүни”, Ц. Доной “Хиртэһэн һара”, “Брынзын санха” повестьнууд; зүжэгүүд: Н. Балданогой “Таһалдал”, “Хоёр ханинууд” ба М.Эдельтэй хамта бэшэһэн “Эржэн”, А. Шадаевай “Мэр-гэн”; шүлэглэмэл зохёолнууд: Ц. Галсановой “Дүрбэн үдэр, гурбан хүни”, Х. Намсараевай “Айдархан”, Ц. Номтоевой “Сэндэмэ”, Б. Базароной “Зүгы”, Ж. Балданжабоной “Баатарай зам”, Д. Дашиинимаевай “Буркавдивизион” гэхэн поэ-мэнүүд. Литература соо шэнэ хүниие, патриотизм, хүнэй һанал бодол, сэдхэл зураглалга.

Буряад шүлэгэй хүгжэлтэ. Гражданска ба политическэ, инаглалай болон байгаалиин зураглалай уянгата шүлэгүүд. Эхэ орон, патриотизм, арадуудай хани барисаан тухай зохёолнууд. Буряад дуунуудай дэбэрэлгэ. Лирическэ шүлэгүүд. Бэлигтэй поэдүүд Ц. Галсанов, Ц. Номтоев, Ш. Нимбуев, Д. Мадасон, Д. Дамдинов гэгшэдэй урган гаралга.

Түүхын шэнжэтэй зохёолнууд: Х. Намсараевай “Цыремпил” повесть, “Тиимэ байгаа” рассказаудай суглуулбари; Ц. Номтоевой “Зориг” поэмэ; С. Михановой “Бадлын Гарма” поэмэ; Д-Р. Намжилоной (Б. Барадинтай хамта бэшэһэн) “Жэгдэн”

зүжэг; Н. Балданогой “Олоной нэгэн”, “Энхэ-Булад баатар” зүжэгүүд; А. Шадаев, Г. Цыдынжаповай “Баяр”, Ж. Тумуновой “Сэсэгмаа” зүжэгүүд.

Уран найханайнгаа талаар буряад литературы ургалта. Хүнэй бодол, үзэл, ханаанай хубилалтануудые, сэдхэлэй байдал харуулалга. Литературна хэлэнэй хүгжэлтэ. Шүлэгэй жанрые нарижуулха талаар хэһэн буряад поэдүүдэй амжалта. Буряад литературы үзэл бодолой болон уран найханай талаар хүгжэлтэдэ ородой классическа ба бэшэ арадуудай литературы нүлөөн. Оршуулгын ажалай амжалтанууд. Пушкинай, Лермонтовэй, Крыловой, Некрасовой, Толстойн, Горькийн, Маяковскийн, Островскийн, Фурмановой, Исаковскийн, Сурковой зохёолнууд буряад хэлэн дээрэ.

1940 ондо Москва хотодо болоһон буряад искусствын декадада уран зохёолшодой амжалтатай хабаадалга.

Х. Намсараев. **Тайшаагай ташуур** (6 час). Х. Намсараевай намтар, зохёохы зам тухайнь мэдээн.

“Тайшаагай ташуур” драма, XIX зуун жэлэй дүшэ гаран онуудта хориин буряадуудай түүхэдэ болоһон ушар баримтада бэшэгдэһэниинь. Ноёд, баяд, ламанарай хоорондоо засаг, зөөри, албата зоноо буляалдажа, хорото бодол. хомхой сэдхэлээ элишэлжэ байһыень харуулалга (Николай Дымбылов, Тарба Жигжитовэй дүрэнүүд). Арад зоной ядаралта байдал зурагланиинь, ангиин тэмсэлэй эршэтэй боложо байһаниинь (Гоншог үбгэнэй дүрэ).

Драма соохи гол нюурнуудай (Дымбыловэй, Гүрэмбэ ламын, Гоншогой, Жигжитовэй) хэлэнэй онсо илгаанууд.

Литературна теори: буряад уран зохёолой арадша ёһо. Ц. Дон. Брынзын санха (5 час). Ц. Доной (Цыденжаб Дондубоной) намтар, зохёохы зам тухайнь мэдээн.

Хүдөө нютагуудта болоһон үзэгдэлнүүдэй халуун мүрөөр бэшэгдэһэн “Брынзын санха” гэжэ зохёол. Туужа соо хүдөө ажахые шэнэдхэн байгуулхын түлөө бодото байдал харуулга. Должон, Гомбо, Бальжанай дүрэнүүд. Тэдэнэй шэн зориг, эдэбхитэй ажал. Туужын хэлэнэй онсо шэнжэтэй байһаниинь.

Литературна теори: буряад совет литературы коммунист партиин түхэл шэнжэ.

ЭСЭГЭ ОРОНОО ХАМГААЛГЫН АГУУЕХЭ ДАЙНАЙ БА ДАЙНАЙ УДААДАХИ ЖЭЛНҮҮДЭЙ БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА (2 час)

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ бүхы арадай морально-политическэ нэгэдэлэй улам бэхижэжэ, фашизмые илан дараха, энхэ тайбан байдал тогтоохо хэрэгтэ зорюулагдаһаниинь. Дайнай үедэхи литературы, уран зохёолшодой үндэр үүргэ, патриотизм, арадуудай хани нүхэсэл, хүнүүдэй баатаршалга харуулха, дайсан фашистын зэрлиг зосоохиёе элишэлхэ гэхэн зорилгонууд. Энэ шухала

зорилгонуудыг баримталж бэшэгдэхэн зохёолнууд: Х. Намсараевай “Илалтын туяа”, Ц. Номтоевой “Хүлэг” повестьнууд, Ц. Галсановой “Чудска нуур дээрхи суурян”, Ч. Цыдендамбаевай “Гвардеец”, Ж. Тумуновой “Эхын юрөөлөөр” поэмэнүүд, Н. Балданогой “Байгалай загаһашад” пьесэ, А. Шадаевай очеркнүүд.

Зохёолнууд соо патриотизм үргэхэ, үргэдхэхэ хэрэгтэ түүхын темэ хэрэглэлгэ. Н. Балданогой “Бабжа-Барас баатар”, Х. Намсараевай “Тайшаагай ташуур” зүжэгүүд, Ц. Галсановой “Павел Балтахинов” поэмэ ба бэшэшье зохёолнууд соо эрхэ сүлөөгэйнгөө түлөө арадай тэмсэл, энэ тэмсэлдэ ород арадтай аха дүүгэй хани барисаа урда саһаа байгуулан ерэһые харуулалга.

Патриотическа удхатай шүлэгүүдыг бэшэхэн поэдүүд: Ц. Галсанов, Ж. Тумунов, Ч. Цыдендамбаев, Ш. Нимбуев, Ж. Балданжабон, Б. Базарон, Ц. Номтоев, Д. Хилтухин, С. Дунаев, К. Брянский ба бусад. Поэзиин гражданска, публицистическэ, инагай жанрнууд. Шэнээр хэрэглэгдэхэн жанрнууд: мэндын бэшэгэй, захяагай, юрөөлэй маягтай шүлэгүүд, сатирическэ шүлэгүүд. Аман зохёолой баян жасаһаа поэдүүдэй хэрэглэлхэн зүйлнүүд.

Дайнай һүүлэй жэлнүүдтэ ажахыгаа нэргээхын, арьбадхахын хойноһоо арадай оролдоһониинь. Уран зохёолшодой урда табигдаһан шэнэ зорилгонууд. Буряад уран зохёолшодой зэргэдэ шэнэ бэлигтэнэй жагсан оролго: Д. Батожабай, Ц. Шагжин, Н. Дамдинов, Ц. Жимбиев, Ц. Бадмаев, Ч.-Р. Намжилов, Г. Чимитов, Ц. Галанов, С. Ангабаев. 1950 ондо Москвада буряад литературынын үдэшэнүүд эмхидхэгдэжэ, нэрэтэй уулзалгада зүбшэн хэлсэлгэ.

Түүхын үе сагыг үргэнөөр зураглаһан ехэ зохёол бүтээхэ гэхэн уран зохёолшодой оролдолгонууд, буряад литература соо прозын зохёолнуудай түрүү һуурида гаралга. Романай бии бололго. Түрүүшын романууд: Ж. Тумуновой “Нойрһоо нэриһэн тала”, “Алтан бороо”, Х. Намсараевай “Үүрэй толон”, Ч. Цыдендамбаевай “Банзарай хүбүүн Доржо”. Шүлэглэлхэн, зүжэг зохёолнууд соо үргэн дэлисэтэй бүтээлнүүд: Ж. Тумуновой “Сүхэ-Баатар” поэмэ, Н. Балданогой “Дүлэн” зүжэг, Х. Намсараевай “Домогто шүлэглэл” поэмэ ба бусад.

Дайнай һүүлдэхи үе сагай байдал харуулһан зохёолнууд.

Хүнүүдэй баатар ажал, үндэр патриотизм, эб найрамдалай түлөө тэмсэл, дай үүсхэгшэдыг буруушаһан дэлхэйн хүн зоной хүсэ шадалаа нэгэдхэлгэ тухай зохёолнууд. Ц. Галсановой, Ж. Тумуновой, Д. Жалсараевай, Н. Дамдиновой, Ц.-Б. Бадмаевай, Ц. Жимбиевэй шүлэгүүд, Ч. Цыдендамбаевай “Соном Гармаев” поэмэ. Публицистическэ политическэ шүлэгүүдэй аялгын эршэдэлгэ.

Литературада ушарһан дутуу дундануудыг элирүүлэлгэ, сагай алхадалһаа гээгдэлгэ, мүнөөнэй хүнэй сэдхэл халирхайгаар зураглалга, схематизм, хөмороо харуулхагүй декларативна зохёол бэшэлгэ, эдэниие усадхахын түлөө оролдолго.

Ж. Тумунов. **Нойрһоо нэриһэн тала** (8 час). Ж. Тумуновой намтар, зохёохы

зам тухайнь мэдээн.

“Нойрһоо һэриһэн тала” романай гол темэ.

Роман соохи дүрэнүүд. А. Петров Н. Бороев, П. Базаров ба бусадай олоной хэрэгэй түлөө оролдоһониинь, тэдэнэй найхан сэдхэл. Дэлгэр Доржиевай дүрэ. Эхэнэрнүүдэй дүрэнүүд: Сэсэгмаа, Рэгзэд, Янжима, Должод, Тапхаев, Шодон, Тогото болон бусадай дүрэнүүд.

Романай типическэ дүрэнүүдые зураглалга. Ниитын зоной байдал хүнэй өөрын ябадал хоёрой хоорондох ороо харилсаа үнэн зүбөөр шийдхэлгэ.

Литературна теори: реализм, тэрэнэй буряад литературада тогтонижоһон тухай.

Н. Г. Балдано. **Энхэ-Булад баатар** (4 час). Н. Г. Балданогой намтар, зохёохы зам тухай мэдээн.

“Энхэ-Булад баатар” гэжэ драматическа поэмын үльгэр домогой удхаһаа дулдыдан бии бололго. Зохёолой гол герой Энхэ-Булад баатарай үнэн хэрэгэй түлэд хардуулалга. Тэрэнэй эхэ нютаг, арад зонойнгоо сүлөөтэ байдалай түлөө тэмсэлдэ харуулһан баатаршалга. Драмын үйлэдэгшэ нюурнууд. Зохёол соо харуулагдаһан хархис шэрүүн, харатан хүнэн үгы болохо, сүлөөтэ жаргалта байдал заатагүй мандаха гэхэн удха.

Литературна теори: драматическа поэмэ, тэрэнэй шэнжэ шанар.

Ч. Цыдендамбаев. **Түрэл нютагһаа холо** (8 час). Ч. Цыдендамбаевай намтар, зохёохы зам тухай мэдээн.

“Түрэл нютагһаа холо” гэжэ роман соо эрдэмтэ Д. Банзаровой намтар, эрдэмэй ажал тухай бэшэгдэһэниинь. Роман соо түрүүшын буряад эрдэмтын шэнжэлхэ ухаанай хүгжэн һалбарһаниие, хэһэн ажалыень авторай уранаар зураглаһаниинь.

Д. Банзаровой эрдэмтэ болохо замда ород эрдэмтэд М. Ковалевский болон бусадай туһа.

Д. Банзаровой дүрэ. Тэрэнэй хурса бэлигтэй, түрэл арадтаа үнэн сэхэ, үетэн нүхэдтөө найнаар хандадаг, үе сагайнгаа түрүү үзэл ойлгожо абахые оролдодог һайн найхан шэнжэнүүдтэй байһыень үнэн зүбөөр харуулалга. Авторай харуулһан тэрэ үеын буряад нютагай байдал.

Ц. Номтоев. **“Ород арад”, “Ярууна”**. (2 час). Ц. Номтоевой намтар, зохёохы зам. Поэдэй зохёолнууд соо Эхэ ороноо, ажалша хүнүүдые, арадуудай хани барисаае магтажа, үндэр мэдэрэлээр харуулһаниинь.

Шүлэгүүд соогоо арадай аман зохёолой баялигһаа хэрэглэһэниинь.

Литературна теори: буряад литературы интернациональна ёһо.

Ж. Балданжабон. **Сэнхир хаданууд** (5 час). Ж. Балданжабоной намтар, зохёохы зам. “Сэнхир хаданууд” роман соо мүнөө үеын арадай байдал

харуулагдаһаниинь. Юрын колхознигуудай мэргэжэл, оролдосотой ажал, һонор ухаае Даржаа ахайн дүрөөр харуулалга, залуу ажалшадай эдэбхитэ үүсхэл, эршэ зориг (Хорло, Үржэн, Балма).

Үнэн ажал, нүхэдэй туһаламжа хүнэй зан абари һайжаруулжа шадаха хүсэн байһаниинь. (Аюурай дүрэ). Роман соо хүдөө ажахыда үзэгдэһэн дутуу дундануудые элишэлэлгэ, тэрэниие заһаруулхын түлөө хэгдэжэ байһан ажал ха-руулалга.

Д. Мадасон. **“Алта мүнгэнһөө үнэтэй адха хара шорой”** (2 час). Д. Мадасоной намтар, зохёохы хүдэлмэри, арадай аман зохёол суглуулха ажал тухайнь мэдээн.

Поэдэй лирическэ шүлэгүүд соо хүнүүдэй патриотизм, Эхэ орондоо үнэн ябадал харуулагдаһаниинь.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэ — 47 час;

бэшэгэй хүдэлмэри — 8 час;

класһаа гадуур уншалга— 9 час;

литературна теори — 4 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

Ж. Тумунов. **“Нойрһоо һэриһэн тала”** романһаа Дэлгэрэй өөр тухайгаа бодомжолһон хэһэг. Ц. Номтоев. **“Ярууна”** шүлэг. Ж. Балданжабон. **“Сэнхир хаданууд”** романһаа мал адуулалга тухай хэһэг. Д. Мадасон. **“Алта мүнгэнһөө үнэтэй адха хара шорой”** шүлэг.

Х КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ

АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

Уран зохёолнуудые тодо уранаар уншалга. Аман хэлэлгээр ба бэшэлгээр дамжуулха һурагшын өөрын һанамжа түсэблэлгэ.

Үзэгдэжэ байһан зохёолоор гү, али хэдэн зохёолнуудаар зэргэсүүлһэн удхатай, шиидхэхы шэнжэтэй аман хэлэлгын ба бэшэмэл өөрын бодомжолготой сочинени, мүн публицистическэ шэнжэтэй өөрын бодомжолготой сочинени (сочи-нени-бодомжо) бэшэлгэ.

Тусгаар (хубиин) даабаринуудаар зохёохы (творческо) шанартай хүдэлмэри — уранаар зураглалнуудые, рассказуудые, очеркнудые, шүлэгүүдые бэшэлгэ, мүн литературна орон нютагайнгаа, музейнүүдэй ба архивна материалнууд дээрэ үндэһэлэн шэнжэлэлгын хүдэлмэри хэлгэ.

Литературын-шүүмжэлхы статьянуудаар конспект бэшэлгэ, түсэб, тезисүүдые табилга.

Нэгэ гү, али хэдэн материалнуудаар литературна темэдэ элидхэл ба реферат зохёолго.

Бээ даагаад уншан номоор, харахан кинофильмээр, теле-дамжуулгаар, зүжэгөөр рецензи бэшэлгэ.

Х КЛАССТА НУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИДА ТАБИГДАХА ШУХАЛА ЭРИЛТЭНҮҮД

Нурагшад иимэ юумэ мэдэхэ ёһотой:

I

— уран зохёолнуудыг гү, али зохёолһоо хэһэгүүдыг, тэрэ тоодо сээжэлдэһэн текстнүүдыг тодо уранаар уншаха;

— сюжетэй, байгуулгын (композициин) зүйлнүүдэй образуудай гуримай ба зураглан тодо болгохо хэлэнэй арга боломжонуудай идейнэ, уран найханай үүргыг элирүүлхэ;

— зохёолой геройнуудта, үйлэ ушарнуудта авторай хандалга тодоруулха, уншан зохёолоор үгэһэн өөрынгөө сэгнэлтыг баримталжа ойлгуулха;

— үзэгдэһэн зохёолнууд дээрэ үндэһэлэн, авторай үзэл бодол зохёохы ажал хоёрой хоорондохи холбоо элирүүлхэ;

II

— хэмжээгээрээ, янза шанараараа (характераараа), жанраараа илгаатай аман ба бэшэмэл сочиненинүүдыг зохёохо;

— литературын-шүүмжэлхы ба публицистическэ статьянуудаар, багшын лекцинүүдээр түсэб, тезис, конспект бэшэхэ;

— хэдэн материалнуудай үндэһөөр литературна темэдэ элидхэл гү, али реферат бэлэдхэхэ;

III

— толинууд, энциклопедическэ тайлбаринууд, библиографическа заабарита номууд г. м. элдэб янзын литературна тайлбаринуудыг хэрэглэхэ.

XI класс (68 час)

60–80-ЯАД ОНУУДАЙ БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА

Мүнөө үеын хүгжэлтын шэнжэнүүд (6 час).

Уран зохёолшодой урган гаралга: Д. Улзытуев, К. Цыденов, Ц. Хамаев, Ц. Дондогой, М. Осодоев, К. Ильин, В. Петонов, М. Самбуев, Д. Эрдынеев, Г. Дашабылов болон бусад. Залуу бэшэгшэдэй конференцинүүд. Республикын уран

зохёолшодой съезднүүд, бусад литературануудтай барисаагаа буряад литературы үргэдхэхэнийн. 1959 ба 1973 онуудта Москвада болоһон буряад литература болон искусствын декада ба харалганууд.

Буряад литературада мүнөө үе сагай арадай байдалай темын гол нуури эзэлэлгэ. Ажабайдалые хооһоор магтангүй, дутуу дундануудые нюунгүй бодото дээрэнх харуулһан зохёол бэшэхэ гэхэн зорилго бээлүүлгэ. Бэрхэшээлнүүдые да-бан гараха хүнэй дүрэнүүдые зураглалга. Б. Мунгоновой “Харьялан урдаа Хёлгомнай” роман, Ц. Шагжинай “Түрүүшын жэл”, “Хабарай дуун”, “Һэшхэл” зүжэгүүд, Ж. Балданжабоной “Сэнхир хаданууд” роман, Ч. Цыдендамбаевай “Буряад басаган” повесть, Н. Дамдиновой “Эсэгын нэрэ” поэмэ, Ш-С. Бадлуевай “Хүнэй шарай”, “Түхэрээн жэл” романууд, Ц. Жимбиевэй “Талын харгинууд”, “Гал могой жэл” романууд, Д. Эрдынеевэй “Ехэ уг” роман, “Энэ наһан”, “Газарай эзэд” туужанууд ба рассууд, А. Ангархаевай “Мүнхэ ногоон хасуури” роман ба рассууд, туужанууд.

Хүнэй нэрэ дээрэ үргэн, тэрэнэй сэдхэлэй байдал харуулһан зохёолнууд (Ч. Цыдендамбаевай “Буряад басаган” туужа ба рассууд, Ц. Дамдинжаповай “Алтан бэһэлиг”, “Сахилгаан хүлэгүүд”, “Хара сагаан хоёр” туужанууд ба рассууд, Н. Очировай “Олзо хүбүүн” туужа, Ц. Галановай “Этигэл” туужа, “Уһанай урадхал”, “Түрүүшын саһан”, “Хүгжэм” рассууд ба бусад зохёолнууд.

Ажабайдалай дутуу дундануудые шүүмжэлһэн сатирическэ зохёолнуудай би бололго. Д. Батожабайн “Дойбод сохилго” зүжэг. Зохёол соохи сатирическэ шэнжэтэй дүрэнүүд. Б. Базарон, Г. Чимитов — басни бэшэгшэд.

Буряад шүлэгэй гражданска болон лирическэ аялганууд. Зохёол бэшэлгэдэ хуурай зар тунхаг табиһан, “уһан дээрэ үрмэ хүшөөһэн” хооһон, гүйхэн хөөрөөн гэхэ мэтэ дутагдалнуудые усадхалга, Ц. Галсановай, Н. Дамдиновой, Д. Улзытуевай, Ц-Б. Бадмаевай, Ч-Р. Намжиловай, Д. Жалсараевай, Ц. Жимбиевэй, А. Бадаевай, М. Самбуевай, Ц. Жамбаловай, Л. Тапхаевай, В. Намсараевай, Ц. Дондогойн, Г. Раднаевагай шүлэгүүд.

Түүхын шэнжэтэй ехэ зохёолнуудай би бололго (Д. Батожабайн “Төөригдэһэн хуби заяан” гэхэн трилоги, “Барометр шуурга харуулна” зүжэг, “Уулын бүргэдүүд” роман, Ж. Балданжабоной “Паровоз хуугайлна” роман, Ц. Шагжинай “Будамшуу” зүжэг, Н.Балданогой “Анда нүхэд”, “Ангар хүүхэн” зүжэгүүд, Ч. Цыдендамбаевай “Түрэл нутагһаа холо”, А. Бальбууровай “Зэдэлээтэ эбэнүүд”, Ц. Галановай “Хун шубуун” романууд, Н. Дамдиновой “Ургын һалбаржа байхада” сценари, “Доржо Банзаров” зүжэг, Д. Батожабай Г. Цыдынжапов хоёрой “Алтан гэр” киносценари).

Үхибүүдэй шүлэгүүдые, рассуудые, повестьнуудые бэшэлгэ (Ц. Номтоевой, Ш. Нимбуевай, Г. Чимитовэй, Ц-Б. Бадмаевай, Д. Хилтухинай зохёолнууд).

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ арад зоной хэһэн баатарлиг ажал,

хэрэг тухай зохёолнууд (С. Цырендоржиевай “Үүрэй солбоной гоё гэшэнь” туужа, М. Самбуевай “Мамайн добуунһаа дурдалга” поэмэ, А. Бальбуров Д. Хилтухин хоёрой “Амидархые захирнаб” туужа, Ц-Д. Хамаевай “Жалсаадай” туужа, Б. Мунгоновой “Баруулжаа зуралзана эшелонууд” рассказ г. м.).

Ород хэлэн дээрэ зохёодог, Буряадта ажаһуудаг уран зохёолшод И. Калашников, М. Степанов, В. Сергеев, С. Дунаев, Н. Рыбко, С. Метелица, Р. Белоглазова, О. Серова, А. Румянцев. К.Балков, А. Щитов, В. Митыпов ба бусадай прозын ба шүлэглэмэл зохёолнууд тухай юрэнхы мэдээн.

Буряад зохёолнуудые ород хэлэндэ оршуулһан ород уран зохёолшодой хүндэтэй ажал. М. Степанов, В. Сергеев, Н. Рыбко — буряад романуудые оршуулагшад. Эхэ зохёол оршуулга хоёрые сасуулан оршуулагшадай уран мэргэжэл ажаглалга.

Һүүлэй үеын буряад литературынын онсо шэнжэнүүд. Үеын байдал шэнжэлэн зураглахын түлөө оролдолго.

Дэлисэ ехэтэй, үргэн ехэ сагай болзорой байдал зохёон бэшэхэ туршалганууд, шүлэгэй, поэмэнүүдэй, рассказаудай цикл, үлхөөнүүдые бэшэлгэ, уран зохёол соохи психологизмын оньһоной нарижуулагдаһаниинь. Арадай аман зохёолой баялигы шэнэ аргаар хэрэглэлгэ, түрүү уран зохёолшодой шадабари халан абалга.

Н. Г. Дамдинов. **“Мүшэтэ харгы”** сонедүүдэй гүрлөө. **“Эсэгийн нэрэ”**. (7 час). Н. Г. Дамдиновой намтар ба зохёохы зам тухай мэдээн.

“Мүшэтэ харгы” гэжэ сонедүүдэй гүрлөө (венки сонетов). Ажахын, эрдэм шэнжэлгын, соёл болбосорой талаар — туйлаһанда омогорхон бэшэһэниинь.

Сонедүүдэй гүрлөө шүлэгэй онсо байгуулга. Уран найруулгын талаар буряад литературада поэдэй туйлаһан ехэ амжалта.

Литературна теори: сонет ба сонедэй гүрлөө тухай ойлгосо.

Д. О. Батожабай. **“Төөригдэһэн хуби заяан”** (10 час). Д. О. Батожабайн намтар ба зохёохы зам тухай мэдээн.

Роман соо XIX зуун жэлэй эсэсэй үеын байдал харуулалга. Самбуу, Шобдог ба бусад буряад, түбэд ламанарай дүрэнүүд. Аламжын, Шара Дамбын, Галсанай, Буладай дүрэнүүд.

Роман соохи сатирическэ зураглалнууд. Сюжэдэйн һонирхолтой ушаралнууд.

Литературна теори: трилоги тухай ойлгосо. Б. М. Мунгонов. **“Харьялан урдаа Хёлгомнай”** (7 час). Б. Мунгоновой зохёохы зам тухай мэдээн.

“Харьялан урдаа Хёлгомнай” гэжэ романай буряад хүдөө нютагай байдалда зоруулагдаһаниинь.

Үбгэн ажалшан Дамдин, хонишон Бүмбөөдэй, Дулма, Сокто ба бусадай дүрэнүүд. Ширабоной дүрэ.

Романай хэлэн, хүнэй сэдхэлэй байдал, байгаалиин үзэгдэл тодорхойлон бэшэхэ зохёолшын уран аргань. Литературна теори: роман тухай ойлгосо. Д. З. Жалсараев. **“Газар дэлхэйн дуунууд”**. **“Гол ехэ харгы”** поэмэ (4 час).

Д.З.Жалсараевай намтар ба зохёохы зам тухай мэдээн.

“Газар дэлхэйн дуун” гэжэ гушан гурбан шүлэгтэй баглаа (цикл) соо Буряад оронойнгоо хубилалтануудые үргэнөөр (нютагайнгаа байгаалиин нюруу, үнгэ шарай, ажалай багажа (оньһон техникэ, гэрэй байдал, ажамидарал гэхэ мэ-тые) шүлэгэйнгөө дүрэ болгожо харуулһаниинь.

Энэ циклэй шүлэгүүд соо публицистическэ үгын ба оньһон үгын байгуулгануудые хэрэглэһэниинь.

“Гол ехэ харгы” поэмэ соо Эхэ ороноо патриотическаар зураглалга, Буряад оронойнгоо бусад арадуудтай нягта холбоотой, коммунист үзэл сурталай, хэтын хани нүхэсэлэй “гол харгыгаар” дамжан ябажа байһые харуулалга.

Шүлэг соохи үндэр дээдэ бодол, уран аргууд.

А. А. Бальбууров. **Зэдэлээтэ зэбэнүүд** (5 час). А. Бальбууровай зохёохы зам тухай мэдээн.

“Зэдэлээтэ зэбэнүүд” гэхэн роман соо урданай байдал харуулһаниинь. Хасанга нутагай хүнүүдэй дүрэнүүд (Ута Мархаас, Дагба, Мархансай ба бусад). Интеллигенциин түлөөлэгшэ Михаил Дорондоев (Ханта Дорондоев, Пилай ба бусадай дүрэнүүд).

Ц-Ж. Жимбиев. **Гал могой жэл** (5 час). Ц-Ж. Жимбиевэй зохёохы зам тухай мэдээн.

Дайнай үедэхи колхозой байдал зураглалга, хүн бүхэнэй — үбгэд, хүгшэд, үхибүүдэй — эдэбхитэй ажал.

Батажаб хүбүүнэй дүрэ.

Романай байгуулга. Авторай лирическэ дүрэ.

Литературна теори: зохёол соохи хөөрэгшэ нюур.

Д. А. Улзытуев. **“Ая ганга”** (5 час). Д. А. Улзытуевай зохёохы зам тухай мэдээн.

“Ая ганга” гэжэ арбан табан шүлэгтэй цикл соогоо буряад арадай шэнэ байдалаар, найхан нутаг ороноороо сэдхэлээ хүдэлгэн, поэдэй омогорхожо байһаниинь.

Шүлэгшэ болоходоо, арадай аман зохёолһоо поэдэй хургаал абаһаниинь.

Литературна теори: арадай аман зохёолой шүлэг зохёолгодо.

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРА - ОЛОН АРАДУУДАЙ ЛИТЕРАТУРЫН ТАҢАРШАГҮЙ ХУБИ (3 час).

Буряад литературы урган бээлһэнэй удха шанар. Өөрынгөө арадай соёлой үндэнэ нуури хэрэглэжэ, түрүү соёлто арадуудай ашата мэргэжэл, туһаламжа

абалсан хүгжэһэниинь.

Хамта:

уран зохёол үзэлгэ — 52 час;
бэшэгэй хүдэлмэри — 8 час;
класһаа гадуур уншалга — 4 час;
литературын теори — 4 час.

СЭЭЖЭЛДЭХЭ ЗОХЁОЛНУУД

1. Б. Мунгонов. **“Харьялан урдаа Хёлгомнай”** романһаа хонишон эхэнэр тухай зураглал.
2. Д. Батожабай. **“Төөригдэһэн хуби заяан”** трилогиһоо Аламжын абатайгаа барилдаһан тухай хэһэг.
3. Н. Дамдинов. **“Мүшэтэ харгы”** сонедүүдэй гүрлөөһөө нэгэ хэһэг.
4. Д. Жалсараев. **“Гол ехэ харгы”** поэмэһээ хоёрдохи хэһэг.
5. Д. Улзытуев. **“Ая ганга”** гүрлөө шүлэгүүдһээ нэгэ хэһэг.

XI КЛАССТА БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР ХЭГДЭХЭ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ШУХАЛА ХҮДЭЛМЭРИ

Уран зохёолнуудые уранаар уншалга. Амаараа ба бэшэмэлээр дамжуулха наамжануудтаа түсэб табилга.

Үзэжэ байһан зохёолоор гү, али зохёолнуудаар зэргэсүүлһэн удхатай, шиидхэхы шэнжэтэй аман ба бэшэмэл бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо), мүн публицистическэ шэнжэ шанартай, бодомжолготой сочинени (сочинени-бодомжо) зохёолго.

Тусгаар даабаринуудаар очерк, публицистическэ ба литературынын шүүмжэлхы статья, репортаж, интервью, зураглал, рассказ мэтэ зохёохы (творческо) шанартай хүдэлмэри бүтээлгэ.

Литературын асуудалнуудаар бэшэгдэһэн статьянуудаар тезисүүдые ба конспектнүүдые бэшэлгэ.

Нэгэ гү, али хэдэн материалнуудай үндэһөөр литературна темэдэ элидхэл ба реферат бэлдэлгэ.

Бээ даагаад уншаһан номдо, хараһан кинофильмдэ, зүжэгтэ, теле-дамжуулгада, уран зурагта, шагнаһан хүгжэмдэ рецензи бэшэлгэ.

Дунда нургуулиие дүүргэжэ байгаа нурагшадай мэдэсэ, шадабарида табигдаха шухала эрилтэнүүд

нурагшад иимэнүүд юумэ мэдэхэ ёһотой: — X–XI классуудта шудалһан литературынын асуудалнуудаар статьянуудай, хэлэһэн үгэнүүдэй гол шухала

баримтануудыг;

- литература соо харуулагдах аргаар түүхэтэ замай шухала шатануудыг;

- зохёол соо харуулагдах үе сагай онсо шэнжэ;

- X–XI классуудта шудалагдах уран зохёолшодой ажабайдалһаа ба зохёохы ажал ябуулһаа тон шухала мэдээсэлнүүдыг;

- уран зохёолнуудай текстнүүдыг;

- XI класста үзэгдэһэн зохёолнуудай сюжет, байгуулгын (композициин) онсо янза, гол үйлэдэгшэ нюурнуудай бодото түүхэдэ ба бүхы хүн түрэлтэндэ хабаатай типическэ удха шанартай зан абари (характер);

- уран зохёолой образ, литературна тип, арадша (народность), реализм, уран зохёолшын зохёон бэшэхэ маяг (найруулга) гэхэн ойлгосонуудай онсо шанар шэнжэ;

- үзэгдэһэн зохёолнуудай уран найханай тусгаар онсо шэнжэнүүд;

- эпос, лирикэ, драма ба тэдэнэй жанрнууд. Нурагшад иимэ юумэ шадаха зэргэтэй:

- зохёолнуудыг гү, али тэдэнһээ хэһэгүүдыг, мүн сээжэлдэһэнээ тодо уранаар уншажа;

- ленинскэ партиин гол ёһоной талаһаа литературна зохёол шүүбэрилжэ;

- зохёолой гол зорилго элирүүлжэ;

- сюжетэй, байгуулгын (композициин) зүйлнүүдэй, образуудай гурим ба зураглан тобойлгожо харуулха хэлэнэй арга боломжонуудай үүргыг тодорхойлжэ;

- нэгэ гү, али хэдэн зохёолнуудай геройнуудыг зэргэсүүлэн, зохёолой герой тухай хэлэжэ;

- уншаһан зохёолоор үгэһэн сэгнэлтээ баримталжа;

- уран зохёол тодо уранаар уншажа;

- өөрынгөө һанамжыг аман ба бэшэмэл хэлэлгээр дамжуулха түсэб табижа;

- үзэһэн зохёолоор гү, али хэдэн зохёолнуудаар гол асуудалай шэнжэтэй аман ба бэшэмэл бодомжолготой зохёолго (сочинени-бодомжо), тэрэ тоодо зэргэсүүлһэн характеристикэ зохёожо, мүн литературна ба публицистическэ темэнүүдээр бодомжолготой зохёолго (сочинени-бодомжо) зохёожо;

- литературын асуудалнуудаар бэшэһэн хүдэлмэрезэр тезисүүдыг ба конспектнүүдыг табижа;

- нэгэ гү, али хэдэн материалнууд дээрэ үндэһэлэн литературна темэдэ элидхэл гү, али реферат бэлдэжэ;

- бээ даагаад уншаһан номоор, хараһан кинофильмнүүд дээрэ, теле-дамжуулгануудаар, зүжэгүүдээр, уран зурагуудаар, шагнаһан хүгжэмөөр рецензи бэшэжэ.

1-ДЭХИ ХАБСАРГАЛТА

НУРАГШАДАЙ КЛАССНАА ГАДУУР УНШАХА ЗОХЁОЛНУУД:

V класс

Аман зохёолой абдарнаа онтохонууд. Зол шоро хоёр.

Үгйтэй хүбүүн. Таабаринууд.

Сэсэн үбгэн.

Литературна онтохонууд

Ш. Нимбуев. Аймшагтай арсалан, аргатай шандаган.

Г. Дашабылов. Суутайн сагаан хулагшан.

Г.-Д. Дамбаев. Бүхын дээдэ тээ бүхэ байдаг.

Урданай байдал

Д-Д. Мункуев. Домог.

Б. Абидуев. Үншэн хүүхэн.

Х. Намсараев. Хото хүдөөгэй хоёр бэрхэшүүл.

Ш. Нимбуев. Хүбүүнтээ хөөрэлдөөн.

Ц. Номтоев. Хүршэнэр.

Ж. Балданжабон. Түүдэгэй дэргэдэ.

Ц. Номтоев. Мүнхэ-Жаргал.

Ц. Шагжин. Эжымни үнэн (повестьһоо хэһэг).

В. Лубсанов. Дурамбай.

Ц. Галсанов. Табан таанараа магтанам.

Эсэгэ ороноо хамгаалагшад

Ж. Тумунов. Дархан солото буумни.

Б. Базарон. Арьяатан.

А. Уланов. Сталинградые хамгаалалга.

Д. Хилтухин. Солдадай ном.

Ц. Номтоев. Мартагдашагүй омогорхол.

Ж. Тумунов. Эсэгэ хүбүүн хоёр.

З. Гомбожабай. Эхын юрөөл.

Б. Мунгонов. Мэргэн буушан (рассказһаа хэһэг).

Ц-Ж. Жимбиев. Уулзалга.

Уужам даа Эхэ оромнай

Ц. Галсанов. Буряад орон тухай дуун.

Ц-Б. Бадмаев. Түрэнэн нютаг.

Ц-Ж. Жимбиев. БАМ.

Г. Чимитов. Эхэ ороноймнай таряашад.

Ч. Цыдендамбаев. Ороһон тухай шүлэгхэн.

Х. Намсараев. Тэршээхэн унаган.

А. Жамбалон. Эрхим хүндэ.
Ж. Балданжабон. Таба.
Ц-Б. Бадмаев. Космонавтнууд бэшэг абалсаба.
Г. Чимитов. Шарга тэргэ хоёр.
Ц. Номтоев. Тээрмэ дээрэ.
Г. Чимитов. Тогооной барюул.
Ц-Б. Бадмаев. Мэндэ амар.
Ч-Р. Намжилов. Гар гараа барилсан.
Ц. Номтоев. Далинууд.
Ж. Балданжабон. Алханын нюусанууд.

VI класс

Алтан намарай шарай

Ц-Ж. Жимбиев. Шара набшын халуун.
Ц. Номтоев. Ажал.
Д. Дамдинов. Талын капитан.
Ульгэрнүүдэй дээжэнээ. Шоно баатар – үльгэр.

Мандаг мүнхэдөө наран

Ц. Галсанов. Гурбан эрдэни. Арбан табан — арбан хурган.
Б. Базарон. Хоёр Север.
Ч. Цыдендамбаев. Шэнэ байшан.
Н. Дамдинов. Кюхельбекерэй нармад доро.
Ц. Номтоев. Зүгы ба сэсэг.
Х. Намсараев. Илалтын туяа.
Ц-Б. Бадмаев. Жаргал.
Ж. Тумунов. Наранай орохо зүг тээшэ.
И. Намсараев. Уулзалга.
Б. Мунгонов. Дархита нуурай эзэн.
Д. Эрдынеев. Дулма хээтэй.
Ц-Д. Дамдинжапов. Үеын нүхэд.
Д.-Д. Дугаров. Хара булган.
А. Ангархаев. Түрэл хэлэн.
Г.-Д. Дамбаев. Гүнсэмаа.
Г. Раднаева. Эхэ нютагни.
Д.-Д. Мункуев. Эхэ тухай дуун. Бүргэд.
Г. Дашабылов. Хун сагаан хурьгамни.
А. Бадаев. Самоледууд.
А. Жамбалон. Баатарай зам.
Л. Гапхаев. Сэнхир хасуури.

Б. Ябжанов. Хун шубууд
Б. Жанчипов. Уулын нармад.

VII класс

Урданай дуунууд. Эхэ эсэгэ тухай дуун. Хурим түрын дуун. Эхын дуун.
Басаганай дуун.
Мүнөөнэй дуунууд.
Д. Дамбаев. Улаан-Үдэ.

Домогууд

Шоно баатар тухай домог. Бальжин хатан тухай домог.

Үнгэрхэн сагай түүхэнээ

Х. Намсараев. Аляа Балдан. Олзуурхуу Ондорёон. Цыремпил.
Ч. Цыдендамбаев. Банзарай хүбүүн Доржо.
С. Ангабаев. Кюхлиин бэшэгүүд.
М. Осодоев. Баршуудхын дүүхэй.

Шэнэ байдалай шэнжэ

Ц. Дон. Шуната хюдалга. Хэрэг бүтэбэ. Лодориин зүүдэн. Б. Базарон. Түмэршэ дарханай дуун. Сабшалан. Ч. Цыдендамбаев. Хүсэн. Хурса зэбсэг. Хоёр халуун түүдэг.

Агууехэ Илалта

Ж. Тумунов. Эхын юрөөлөөр. Нарын сагаанда.
Ч. Цыдендамбаев. Геройн эхэ. Эхэ хүнэй энхэргэн сэдхэл.
А. Ангархаев. Жамбал Тулаев.
Ц.-Д. Дондокова. Хүшөөгэй урда. Ажабайдалай орьёл өөдэ.
Ц. Галанов. Сэрэгшын намган.
С. Цырендоржиев. Үүрэй солбоной гоё гээшэнь.
Ц.-Ж. Жимбиев. Генерал Шаракшанэ.
Н. Очиров. Олзо хүбүүн.
К. Цыденов. Дондогой найндэр.
А. Бадаев Хани барисаан.
Ц. Дондогой. Ород хэлэн.
Д. Доржогутабай. Буряад хүмби.
Д. Дылгыров. Хүлгөөтэ үдэрнүүд.
Б. Сыренов. Хоца Намсараевта.
Д. Жалсараев. Манай БАМ.
В. Петонов. Балташад. Нур харбаан.
М. Самбуев. Минии таабай.
Л. Ангархаев. Уйлан дуулан.
Ш. Байминов. Наалишан басаганай дуун. Сэсэгээр халбархан нютагни.

- Ч. Цыдендамбаев. Аадарай һүүлдэ.
Ц-Б. Бадмаев. холонго.
Д. Улзытуев. Намартаа. Байгал далаймни.
С. Ангабаев. Байгалай таабари.
Б. Жанчипов. Алтан гадаһан.

VIII класс

- “Гэсэр”. Н. Балданогой найруулһан, 1958, 1972 онуудта хэблэгдэһэн.
С. Балдаев. Буряад арадай аман зохёолой түүбэри. 1960 он.
А. Тороев. Шэлэгдэмэл зохёолнууд. 1954 он.
Х. Намсараев. “Үүрэй толон” роман.
Б. Абидуев. “Самолёт” поэмэ.
Д. Дашинимаев. Шүлэгүүд.
Ц. Дон. “Брынзын санха” туужа.
Б. Базарон. “Сэлэнгын үер” шүлэгүүдэй суглуулбари.
А. Шадаев. “Жаргалта үдэр”, 1961 он.

IX класс

- Д. Батожабай. “Төөригдэһэн хуби заяан”, 1967 он.
Ж. Тумунов. Дайнай үеын дэбтэр.
Ч.-Р. Намжилов. Шүлэгүүд.
Н. Дамдинов. “Илалтын дархашуул” зүжэг.
Ц.-Д. Дондокова. “Байгалай басаган” поэмэ.
Ц. Шагжин. “Хабарай дуун” зүжэг.
Ц. Галанов. “Рэгзэмаа”, 1970 он.
Д. Эрдынеев. Рассказууд.
М. Осодоев. “Ууган хүбүүн” суглуулбари.
А. Ангархаев. Алтан.
С. Цырендоржиев. Рассказууд.
Г. Чимитов, Ц.-Б. Бадмаев, С. Ангабаев, М. Самбуев, Л. Тапхаев, шүлэгүүд.

X класс

- Х. Намсараев. Суглуулагдамал зохёолнууд I, II, V ботинууд.
Ц. Дон. Рассказууд.
Ц. Галсанов. Дуунайм дээжэ, 1960 он.
Ж. Тумунов. “Сэсэгмаа” зүжэг.
Н. Балдано. Суглуулагдамал зохёолнууд, 1967 он.
Ч. Цыдендамбаев. Буряад басаган, 1962 он.
Ц. Номтоев. “Тайгын мүрэн Витим” туужа.
Ж. Балданжабон. Шэлэгдэмэл зохёолнууд, 1958 он.

Д. Мадасон. Эртын хабараар, 1970 он.

XI класс

Б. Мунгонов. “Баян зүрхэн” роман.

Д. Батожабай. “Төөригдэхэн хуби заяан” трилоги.

Н. Дамдинов. “Шэнхинээтэ нарһад” поэмэ.

Д. Жалсараев. Алас холо.

А. Бальбуров “Амиды ябахые захирнаб” туужа.

Ц.-Ж. Жимбиев. Талын харгинууд, 1967 он.

Д. Улзытуев. Ая гангын орондо.

2-ДОХИ ХАБСАРГАЛТА

НУРАГШАДАЙ АМАН БА БЭШЭМЭЛ ХЭЛЭЛГЭДЭ,
БЭШЭГЭЙ ХҮДЭЛМЭРИ ХЭЛГЭДЭ,
ТЕТРАДЬНУУДЫЕ ШАЛГАЛГАДА ТАБИГДАХА
НЭГЭДХЭМЭЛ ЭРИЛТЭНҮҮД

I. Нурагшадай хэлэлгэдэ табигдаха эрилтэнүүд – нурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгэ

Нурагшадай амаараа ба бэшэмэлээр хэлэхэн алишье үгэ (тусхай темээр үгэхэн тэдэнэй дэлгэрэнгы харюу, элидхэл, рецензи г. м.) сэгнэгдэхэ зэргэтэй. Тиихэдээ хэлэхэн үгын удха, удаа дарааланиинь (логическое построение) , уранаар хэлэгдэхэниинь (речевое оформление) хараада абтаха юм. Нурагшад иимэнүүд юумэ шадаха ёһотой;

— үгтэхэн темээр хажуу тээшээ хадуурангүй хэлэжэ гү, али бэшэжэ;

— темэээ задалан, гол удхыень эли харуулхаар тон шухала баримтануудые (фактануудые) болон мэдээсэлнүүдые шэлэн абажа;

— материалаа найруулан хэлэжэ, бэшэжэ үгэжэ, удхыень тааруулан, удаа дараалан харуулжа, баримтануудай ба үйлэ ушарнуудай хоорондох ушар шалтагаанай, тэдэнэй хойшолонгой холбоо элирүүлэн байгуулжа, хэрэгтэй шухала согсолол, тобшолол хэжэ;

- нанамжаяа дамжуулхадаа, хэлэлгын арга боломжонуудые тон зүбөөр, сэхэ руунь хэрэглэжэ;

— харилсаанай зорилгоһоо, ушар байдалһаа дулдыдажа, хэлэлгээ (хөөрэлдөөнэй, научна, публицистическэ г.м. али нэгэ янзаар байгуулжа;

— удхын сохилтонуудые баримталан, зүбөөр зогсолтонуудые хэжэ, аянгалан шангаар, тодоор харюусажа;

— бэшэгээр дамжуулан хэлэхэ алишье бодолоо бэшэгэй дүримэй ба сэглэлтын ёһо гуримуудые баримталан, сэбэрээр, наринаар бээлүүлжэ.

II. Нурагшадай бэшэгэй хүдэлмэрийн түхэлнүүд

1. Нурагшадай класстаа ба гэртээ хэхэ хүдэлмэри нуралсалай хүдэлмэри гээшэ. Эндэ туд хүдэлмэрийн иимэ түхэлнүүд ороно:

- буряад хэлээр упражненинүүд;
- X-XI классуудта эхин материалнуудаар (первоисточнигуудаар)

конспектнүүд, литератураар реферадууд;

— IX-XI классуудта хэшээлэй үедэ багшын уншаһан лекцеэр түсэбүүд, конспектнүүд;

— учебнигүүд сооһоо статьянуудай ба бэшэ материалнуудай түсэбүүд;

— буряад хэлээр, литератураар сочиненинүүд, асуудалда бэшэмэл харюунууд;

2. Буряад хэлээр, литератураар үдэр бүрийн ба дүн гаргалгын бэшэгэй хүдэлмэри хэгдэхэ юм.

Үдэр бүри хэгдэжэ байгаа хүдэлмэрезэр шалгалтын хүдэлмэри үнгэргэхэдөө, программын ёһоор үзэгдэһэн материалай хэр зэргэ ойлгогдоһониие шалгаха гэхэн зорилготой. Иимэ шалгалтын хүдэлмэрийн удха, хэр зэргэ түргэ түргэн үнгэр-гэгдэхэ байһаниинь багшын үзэмжэһөө дулдыдадаг. Эндэ багша предметэйнгээ онсо янза, үзэжэ байһан материалайнгаа хэр зэргэ орёо хүндэ байһые, классайнгаа нурагшадай бэлэдхэл хараадаа абажа шиидхэдэг.

Тус шалгалтын хүдэлмэридэ багша хэшээлэй бүхы саг гү, али зарим тэдыень хэрэглэхэ аргатай.

Дүн гаргалгын шалгалтын хүдэлмэри иимэ ушарта үнгэргэгдэдэг:

- программын горитой ехэ темэнүүдые үзэһэнэй удаа;
- нуралсалай четвертийн, хахад жэлэй эсэстэ.

Нурагшадай ажалые ехэдхэхэгүйн тула дүн гаргалгын шалгалтын хүдэлмэри үнгэргэхэ саг нургуулида тусхай графигай ёһоор тодорхойлогдодог. Нургуулийн хүтэлбэрилэгшэд багшатай хөөрэлдэжэ, туд график зохёодог юм. Нэгэ үдэр нэгэ шалгалтын бэшэмэл хүдэлмэри, недели соо хоёрһоо дээшэ бэшэ хүдэлмэри класста үгтэхэ зэргэтэй.

Класс бүхэндэ үнгэргэгдэхэ шалгалтын хүдэлмэри түсэблэхэдөө, бүхы четверть соо нэгэ жэгдээр үнгэргэхөөр хараалха: шалгалтын бэшэмэл хүдэлмэри нуралсалай четвертийн, хахад жэлэй эсэстэ олоор үнгэргэхөөр түсэблэжэ огто болохогүй. Нуралсалай четвертийн түрүүшын үдэр, һайндэрнүүдэй удаадахи үдэр, понедельниктэ шалгалтын хүдэлмэри үнгэргэжэ болохогүй.

III. Нурагшадай бэшэмэл хүдэлмэрийе багшын шалгаха гурим

1. V–IX классуудта литератураар нурагшадай тетрадьнууд һарадаа хоёр дахинһаа үсөөн бэшээр, X–XI классуудта нэгэ дахинһаа үсөөн бэшээр шалгагдаха зэргэтэй.

2. Буряад хэлээр, литератураар нурагшадай бэшэһэн изложени, сочиненинүүд, мүн алишые түхэлэй шалгалтын хүдэлмэри булта шалгагдаха ёһотой.

3. Литератураар нурагша хоёр тетрадь хэрэглэхэ юм. Нэгыень — нуралсалай алишые түхэлэй бүхы хүдэлмэри дүүргэхэдээ хэрэглэхэ, нүгөөдыень — шалгалтын сочиненинүүдые дүүргэхэдээ хэрэглэхэ.

3-ДАХИ ХАБСАРГАЛТА

БУРЯАД ЛИТЕРАТУРААР НУРАГШАДАЙ: МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИ БОЛООД ДҮРШЭЛЫЕНЬ СЭГНЭХЭ ГУРИМУУД

Программын эрилтын ёһоор нурагшадай ямар мэдэсэтай, шадабаритай ба дүршэлтэй болоһые, буряад литератураар хэр зэргэ бэлэдхэлтэй болоһые зүбөөр элирүүлхэ байһан соонь шалгаха гээшэ гол зорилго болоно.

“Юрэнхы эрдэмэй ба мэргэжэлэй нуруулиие хубилган шэнэдхэлгын гол шэглэлнүүд” соо хэлэгдэһэн заабаринуудые хараадаа абажа, нурагшадай мэдэсэ сэгнэхэдээ, тэдэнэй журам, үзэл болоод мэдэрэлын хэр зэргэ зүбөөр бүрилдэнхэйб, эстетическэ талаараа ямараар хүмүүжүүлэгдэжэ байнаб, уншанан уран зохёолоо зүбөөр ойлгохо, сэгнэжэ шадаха шадабаринь хэр зэргэ бүрилдэжэ байнаб гэһэн зүйлнүүдтэ анхаралаа хандуулха хэрэгтэй.

Нуралсалай шата бүхэндэ (хэшээлэй алишые үедэ) үнгэргэгдэдэг нурагшадай өөһэдөө уншалгын үедэ, уншажа байһан зохёолой удхые зүбөөр ойлгохо, хөөрэжэ шадаха болохо дүршэлыень хүгжөөхэ. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэнүүд, үйлэдэгшэ нюурнуудай хэлэһэн үгэнүүд, хэһэн хэрэг үйлэнүүд, зохёолой үзэл бодолой удха болоод уран найханайнь зүйлнүүдые элирүүлгэдэ ямар удхатай, үүргэтэй байһыень нурагшадай ойлгожо, өөрынхээрээ сэгнэжэ шадаха дүршэл шадабариень арьбадхаха, үргэдхэхэ.

Уран зохёол шудалан үзэлгэдэ, илангаяа тэрэнэй шэнжэлэл хэлгэдэ литературна теори шудалха айхабтар ехэ удха шанартай. Багша хадаа литературна теориин удхые гүнзэгыгөөр ойлгуулха гэжэ оролдохо, гадна нурагшадай мэдэсые бодото ажалдань, шудалан үзэжэ байһан уран зохёолго (сочинени) бэшэлгэдэ, хөөрэлгэдэнь зүбөөр, шадамараар хэрэглүүлхэ, энэ нуралгада тусгаар анхаралаа хандуулжа байха болоно. Энэ талаар литература болон искусство тухай хэлэһэн үгэнүүдэй, статьянуудай нурагшадай литературна бэлэдхэлдэ тон ехэ удха шанартай байһые ойлгуулха.

Нурагшадые тусхай литературна бэлэдхэлтэй болгохын тула литературна теоринуудые найнаар шудалуулха, гүнзэгы мэдэсэтэй болгохо шухала. Эндэ багша нурагшадай мэдэсэдэ, тэрэнэй шанартань тусгаар эрилтэ табиха уялгатай.

нурагшад зохёолго, асуудалда харюу, реферат болоод бэшэшье бэшэмэл хүдэлмэри ямараар бэшээб, тэрээн дээрэнээн үндэнэлжэ, тэдэнэй литературна бэлэдхэлэй, мэдэсын, аман ба бэшэмэл хэлэнэй дүршэл шадабариин хэр зэргэ хүгжэһэниинь сэгнэгдэхэ болоно. Программын эрилтын ёһоор нурагшадай литературна бэлэдхэл, илангаяа нурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэнэй бэлэдхэлын, дүршэл шадабаринь тусхай гуримтайгаар бүрилдүүлэгдэхэ ёһотой юм.

нуралсалай жэлэй турша соо, четверть бүхэндэ түрэлхи хэлээр бэшэгдэхэ ёһотой зохёолгын тоо иимэрхүүгээр хубаагдаха болоно:

Классууд	Хэды зохёолго бэшэгдэх эб		
	класстаа	гэртээ	хамта дээрээ
V	3	—	3
VI	3	1	4
VII	2	2	4
VIII	2	2	4
IX	2	2	4
X	3	3	6
XI	3	3	6

Зохёолгын ехэ багань (түсэбгүйгөөр) гол түлэб иимэрхүү байха: V класста — тетрадин 1 нюурһаа бага бэшэ, ДП класста — нюур хахадһаа бага бэшэ, VII класста — 2 нюурһаа бага бэшэ, VIII класста — 2 нюур хахадһаа бага бэшэ, IX класста — 3 нюур хахадһаа бага бэшэ, X класста — 4 нюурһаа бага бэшэ, XI класста — 5–6 нюур.

Хэрбээ нурагшын зохёолгын дээрэ хэлэгдэнэн хэмһээ багашагаар бэшэгдэнэн байгаа наа, удхын талаар хангалтатай байбалнь, хэмэй ёһоор таараха сэгнэлтын тэмдэг табиha. Хэрбээ зохёолгын хараалагдаһан хэмһээ ехэшэгээр бэшэгдээд байгаа наа, тэрээнтэй зэргэ сэгнэлтын тэмдэг үргэжэ болохогүй.

Хэшээлдэ, гэртээ бэшэгдэнэн зохёолго V–VIII классуудта долоон хоногой

хугасаа соо заабол шалгагдаха байгаа хаань, харин IX–XI классуудта арбан хоногой турша соо шалгагдаха зэргэтэй. Нурагшадай зохёолго шалгахдаа, хоёр янзын сэгнэлтэ табигдаха ёһотой: түрүүшын сэгнэлтын тэмдэг удхын ба хэлэнэй түлөө, хоёрдохинь — зүбөөр бэшэлгэдэ, V–VI классуудта бэшэгдэһэн зохёолгын (удхын ба хэлэнэй) түлөө табигдаһан нэгэдэхи сэгнэлтын тэмдэг түрэлхи литературада, хоёрдохинь — буряад хэлэндэ хабаатай.

Класс бүрийн программын хараагаар нурагшадай үгэһэн аман харюуда сэгнэлтын тэмдэг табихадаа, багша иимэ гол эрилтэнүүдые хүтэлбэри болгон абаха:

1. Үзэжэ байһан зохёолой текстын удха мэдэлгэ, уран найханайнь талые, идейнэ удхыень ойлголго, найнаар уншажа, хөөрөжэ шадалга.

2. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэнүүдэй (эпизодуудай) хоорондохи холбоо, геройнуудай хэһэн хэрэг, үйлэ, хэлэһэн үгэ г. м. элирүүлэн хэлэжэ шадалга.

3. Үзэһэн зохёолойнгоо идейнэ-эстетическэ удха элирүүлхын тулада хэрэглэгдэдэг уран найханай зэбсэгүүдэй үүргые ойлголго.

4. Шэнжэлэл хэхэдээ, класстаа үзэһэн гү, али өөрөө уншаһан зохёолоо хэрэглэжэ шадалга.

5. Олониитын тэмсэл болоод үе сагай гол эрилтые хараадаа абан, уран зохёол шэнжэлжэ шадалга. Зохёол тухай мэдэхэ болоһон, ойлгоһон юумэээ сэбэр литературна хэлээр хэлэжэ шадалга; харюу зүбөөр үгэлгэ; класс бүхэндэ уранаар, тодо һонороор, ходорхойгоор уншалга, тиихэдээ V класста 1 минута соо 100 үгэһөө дээшэ бэшэ, VI класста — 110-һаа доошо бэшэ, VII класста – 120-һоо доошо бэшэ үгэ уншажа үрдихэ гэжэ хараалагдана. Саашадаа дээдэ класста уншалгаар иимэрхүү ёһо гурим баримталагдаха зэргэтэй.

Дээрэ тэмдэглэгдэһэн эрилтын ёһоор:

“Таба” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг үзэжэ байһан зохёолойнгоо текстын удхые тон найнаар, бүхөөр, гүнзэгыгөөр ойлгоһоноо харуулхадань; зохёолой үзэл бодолой-эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, уран найханай аргуудай үүргые, харуулагдаһан үйлэнүүдэй хоорондохи үлхөө холбоо, геройнуудай ба үйлэдэгшэ нюурнуудай абари зан, хэһэн хэрэг болоод тэрэнэй ямар удхатай байһые ойлгоһоноо хэлэжэ, хөөрөжэ шадаха байхадань; уран зохёолой шэнжэлэл хэхэдээ, литературна теорёор мэдэсээ, шэнжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэһэн һанал бодолоо баримталхын тула текст соо байһан зүйлнүүдые хэрэглэлгэ, зохёол соохи үе саг хоёрой холбоо тайлбарилжа шадахадань (IX–XI кл); сэбэр литературна хэлээр тордиһогүйгөөр, ходорхойгоор хөөрөжэ, хэлэжэ шадаха байхадань табиха.

“Дүрбэ” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг зохёолой текст яһала найнаар, гүнзэгыгөөр, мартахагүйгөөр ойлгоһон байхадань; зохёолой үзэл бодолой-эстетическэ удхые тайлбарилхадаа, уран найханай аргуудай үүргые, харуулагдаһан үйлэнүүдэй

хоорондохи холбоо, геройнуудай ба үйлэдэгшэ нюурнуудай абари зан, хэһэн хэрэг болоод тэрэнэй ямар удхатай байһаар ойлгоһоноо хэлэжэ, хөөрэжэ шадаха байхадань; уран зохёолой шэнжэлэл хэхэдээ, литературна теорёор мэдэсээ, шэнжэлэл хэхэ дүршэлөө, хэлэһэн һанал бодолоо үндэһэлхын тула текст соохи зүйлнүүдые хэрэглэжэ шадаха байхадань; сэбэр лигерагурна хэлээр хэлэжэ, хөөрэжэ шадаха байхадань табиха. Гэбэшье һурагша үгэһэн харюу соогоо нэгэ-хоёр бага зэргын алдуу гаргажа болоно.

“Гурба” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг үзэжэ байһан зохёолойнгоо текстын гол түлэбыень дунда зэргээр мэдэһэн, ойлгоһон байхадань; зохёолой уран һайханайнь болоод үзэл бодолой удхыень тайлбарилхадаа, үгын уран аргын үүргы, гол үйлэнүү-дэй хоорондохи холбоо, геройнуудай абари зан, хэһэн хэрэгүүдые ойлгоһоноо хэлэжэ шадаха байхадань; литературна теориин асуудалнууды гол түлэб мэдэхэ байбашье, зүгөөр зохёол шэнжэлхэдээ, тэрэнээ хэрэглэжэ шадаха шадабариинь багашаг байхадань; зохёол шэнжэлхэдээ, шэнжэлгын шүүлбриин дүршэлтэй хүсэд болоогүйгөө харуулаа һаань, хэлэһэн һанал бодолоо зохёолой текстээр баримталха шадабариинь багашаг байхадань; уншажа, хөөрэжэ шадаха шадабариинь һайн бэшэ байхадань табиха. Багшын асуудалда харюусахадаа, хэдэн алдуу гаргаа хадань, хүсэд һайнаар хэлэжэ бираагүй һаань, харюугайнь байгуулга дутуутай байхада, туд сэгнэлтын тэмдэг табиха.

“Хоёр” гэхэн сагнэлтын тэмдэг зохёолой удхын шухала асуудалнууды тулюураар мэдэхэдэнь, зохёолой үзэл бодолой-эстетическэ удхы тайлбарилхадаа, гол геройнуудай хэһэн хэраг үйлэ, һанал бодол, абари зан, шухала уран аргуудай үүргы элирүүлжэ шадахагүй; юрэ теоретико-литературна ойлгосонууды мэдэхэгүй, литературна хэлэнэйн эгээ ахир, уншалгын тулюур, уншаха, хөөрэхэдөө ехэ ядалдадаг байхадань табиха.

“Нэгэ” гэхэн сэгнэлтын тэмдэг багшын асуудалда харюусахадаа, зохёолой удхаар юушь мэдэхэгүйгөө, программын гол шухала теоретико-литературна асуудалнууды, огтолон ойлгоогүйгөө харуулаа хадань; хэлэхэ, хөөрэхэ юумээ зүбөөр байгуулжа, зохёожо шадахагүй, уншаха, хөөрэхэ дүршэлэйн тон ахир, тулюур байхадань табиха.

ЗОХЁОЛГО СЭГНЭХЭ СЭГНЭЛТЫН ТЭМДЭГҮҮД

Литератураар бэшэһэн зохёолгын сэгнэлтэнүүды табихадаа, иимэнүүд шухала эрилтэнүүды хүтэлбэри болгон абаха:

темээ зүбөөр ойлголго, тэрэнээ табигдаһан түсэбэй ёһоор дүүрэнээр, гүнзэгыгөөр харуулалга, текстын зүйлнүүды байһан соонь дамжуулга, зохёолой идейнэ тематическа удхаһаа дулдыдуулан, геройнуудай абари зан, зохёол соо харуулагдаһан үйлэнүүды зүбөөр тайлбарилга, зохёолой гол һанал бодолнууды

үндэхэлэлгэ, темээ зүбөөр тайлбарилхын түлөө текст сооһоо гол шухала материал хэрэглэлгэ, олон зүйлнүүдые нэгэдхэжэ, тобшолол гаргалга, цитата зүбөөр шэлэн абажа, зохёолгын текст соо тааруулан оруулжа шадалга;

түсэб табигдаһан, зохёолго соохи хубинууд һуури байраараа тааруулагдаһан, хубинуудайнь хоорондох холбоо зүбөөр байгуулагдаһан байхадань;

үгын баялиг удха зүбөөр хэрэглэлгэ, хэлэнэй гоё һайхан уран үгэнүүдые хэрэглэжэ шадалга.

Зохёолго зүбөөр бэшэлгын (грамотностиин) түлөө табигдадаг хоёрдох сэгнэлтын тэмдэг “Буряад хэлээр һурагшадай мэдэсэ, шадабари ба дүршэлые сэгнэхэ гуримтай” тааруулагдажа табигдаха зэргэтэй.

Зохёолгын түлөө **“Таба”** гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

үзэжэ байһан зохёолойнгоо текст тон һайнаар мэдэжэ, табиһан түсэбэйнгөө ёһоор темээ гүнзгыгөөр харуулжа, бэшэһэн зүйлнүүдээ, һанал бодолоо батаар үндэхэлжэ, жэшээнүүдээр баримталһан байхадань; темээ зүбөөр харуулхын тула литературна материалаа һайнаар эблүүлэн шэнжэлжэ, нэгэдхэжэ, тобшолол хэжэ шадахадань;

удхадань тааруулһан һайн найруулгатэй; зүб литературна хэлээр бэшэгдэһэн байхадань:

нэгэн гү, али хоёр алдуу хэһэн; удхын талаар багашаг, эли бэшэ зүйл гаргаһан байхадань табигдаха.

Зохёолгын түлөө **“Дүрбэ”** гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

табиһан түсэбэйнгөө ёһоор темээ яһала дүүрэнээр удхалжа, литературна материалаа һайн мэдэхэ байһанаа харуулхадань, мүн зохёолгодоо ондоо бэшэшые шухала материал хэрэглэхэдэнь, хэлэхээ һанаһан һанал бодолоо үндэхэлжэ, тобшолол ба согсолол хэжэ шадахадань;

удхадань тааруулһан һайн найруулгатэй, зүб литературна хэлээр бэшэгдэһэн байхадань;

удхын бага сага хоёр-гурбан алдуу гаргаһан, темэһээ хажуу тээшээ гаран алдаһан, гурба дүрбэн хэлэнэй дутагдал гаргаһан байхадань табигдаха.

Зохёолгын түлөө **“Гурба”** гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

темынь гол түлэбынь харуулагдаад, бүхы дээрээ зүбшүүгээр харуулһан байбашье һаа, нэгэ талаһаань харуулһан гү, али темээрээ дүүрэн бэшэ харюу үгэһэн, найруулан бэшэхэдээ, текстын удхаар зарим тэды алдуу гаргаһан, темэһээ гараһан байхадань; тобшолол ба согсолол хэхэ шадабариинь тулжуршаг байхада;

литературна материалаа яһала гуримтайгаар найруулһан байгаад, зүгөөр зарим һанал бодолоо һамаргаһан, урда хойнонь оруулһан байхадань;

удхын талаар дүрбэ-табан дутуу зүйлнүүдые, хэлэнэй талаар дүрбэһөө дээшэ бэшэ алдуу гаргаһан байхадань табиха.

Зохёолгын түлөө **“Хоёр”** гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

темээ хүсэд харуулаагүй, түсэбөө баримталаагүй, зохёолой текст тулюураар, нэбхээр мэдэхэ байханаа харуулхан, зарим үйлэнүүдые тэрэ тушаа намаргажа байжа, дутуугаар бэшэһэн, ямаршы тобшолол, согсолол хээгүй, нанал бодолоо текстын материалаар баримталаагүй, юрэнхыгөөр бэшэжэрхиһэн байхадань;

зохёолгын хубинуудайнь хоорондоо нулаар холбогдоһон, бэшэһэн материалаа тэрэ тушаа бодолгүйгөөр эблүүлһэн байхадань;

тулюур хэлэтэй, огто таарахагүй хэлэнэй ехэ алдуунуудые гаргаһан байхадань табиха.

Зохёолгын түлөө **“Нэгэ”** гэхэн сэгнэлтын тэмдэг:

темээ огтолон харуулаагүй, нанал бодолоо найруулан бэшэжэ шадаагүй, зохёолой удхаар юушы мэдэхэгүй байханаа гэршэлһэн байхадань;

“Хоёр” гэхэн сэгнэлтын тэмдэгэй алдуугай тоодо орходоо, олоор алдуу гаргаһан байхадань табиха.